

Research Paper

Historical and Cultural Landscape of Narmashir in Kerman during the Islamic Period

Sara Saghaei¹, Saeed Amirhajloo²

¹ Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Jiroft University, Jiroft, Iran.

² Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

10.22080/jiar.2020.3087

Received:

May 9, 2022

Accepted:

June 15, 2022

Available online:

September 11, 2022

Keywords:

Narmashir Plain, the Sites of Islamic Period, Historical and Cultural Landscape, Narmashir Forts.

Abstract

Narmashir plain is located on the midway of central Iranian plateau to Sistan, Omman and India road. For this reason, there are monuments and archaeological evidences in Narmashir from prehistoric to the Islamic period. The old city of Narmashir (Choghook Abad site) was one of the five cities of Kerman during the Sassanid and Islamic period. This old city has 190 hectares, and it was called to Narm-Ardeshir, No'-Hormoz-Ardeshir in the Sasanid period. Narmashir was the entrepot of Bam and Omman, the center of agriculture and various fruits, the entrepot of Kerman Date, the settlement of wealthy merchant and the midway residence for Sistan pilgrims. But, this cultural basin is unknown in the archaeological research. The main question is that what are the characteristics of archaeological remains at Narmashir during the Islamic period? And, how is their distribution? In this article, the archaeological remains of Islamic period in Narmashir have been studied and the map of historical sites in Narmashir has been drawn. Data were collected via fieldwork and documentary method and the research has been done via descriptive and analytic method. As a result, the old city of Narmashir and Jalal Abad site have been introduced as central cities in Narmashir plain from early Islamic period to Islamic middle ages. As well as, Pirmasha site, Qal'e Jamali, Qal'e Rafi Abad, Qal'e Shahid, Tappeh Karton, Ziya Abad tower, Enayat Abad tower, Hojjat Abad tower and Chehel Tokhm Caravansary have been studied as secondary settlement.

*Corresponding Author: Sara Saghaei

Address: Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Jiroft University, Jiroft, Iran.

Email: S.Saghaee@ujiroft.ac.ir

Tel: 66-03443347061

Extended Abstract

1. Introduction

The routes of the center of the Iranian plateau to Hormoz, Oman, Sistan, and India passed through Kerman along the Lut desert during the Islamic era. Narmashir plain is located on these routes. The settlements were developed in this plain due to this special location. Furthermore, there are monuments and archaeological evidence in Narmashir from prehistoric to the Islamic period. Therefore, this plain has played an important role in the social and political developments during the Islamic era in southeast Iran, like other urban centers of Kerman.

The old city of Narmashir (Choghook Abad site) was one of the five cities of Kerman during the Sassanid and Islamic periods. This old city has 190 hectares, and it was called "Narm-Ardeshir" or "new-Hormoz-Ardeshir" in the Sasanid period. Narmashir was a warehouse for Bam and Oman goods, the center of agriculture and various fruits, the storehouse of Kerman Date, the settlement of wealthy merchant and the midway residence for Sistan pilgrims. But, this cultural landscape is unknown in the archaeological research of Iran. For this reason, introducing the archaeological sites of Narmashir, studying the developments of Islamic settlements in this cultural basin, and analyzing their interactions with neighboring cultural basins has an important role in understanding the cultures of the Islamic period in southeast Iran. Therefore, it is necessary to conduct extensive and methodical research in this cultural basin. The main question is that what are the characteristics of archaeological remains at Narmashir during the Islamic period? And, how is

their distribution? The purpose of this article is to introduce, study the monuments, and explain the distribution map of Islamic sites of Narmashir.

2. Materials and Methods

The archaeological remains of the Islamic period in Narmashir were studied in this article and a map of historical sites in Narmashir was drawn. Data were collected via fieldwork and documentary method. For this, the historical and geographical sources about the cities of Narmashir were studied at the beginning. Then a full coverage survey was conducted, and the remains of the Islamic sites and monuments in the Narmashir plain in an area of 32,000 hectares were recorded and documented. Finally, a map of the distribution of these sites and monuments was prepared, and the factors affecting the formation and development of this cultural landscape were explained.

3. Results

Two urban or rural settlements, the old city of Narmashir (Choghok Abad) and Jalal Abad site, as the settlements from early to the late Islamic centuries were identified and studied in the archaeological survey of the cultural landscape of Narmashir plain. Rafi Abad Castle was also identified as a settlement that was used intermittently from the fifth century AH to the Qajar period. Qal'eh Shahid has been the landlord's house since the late Zand and early Qajar eras. Pirmasha site and Jamali castle are other monuments of the early and middle Islamic period in Narmashir plain. Chehel Tokhm is probably one of the surviving caravanserais in Narmashir plain. Tepe Karton in the western parts of Narmashir cultural landscape is a hill from

the Islamic Middle centuries. Furthermore, many towers were identified in this cultural landscape that follow the same pattern and style in construction and decoration. Probably all of these towers were built at the same time. The towers of Zia Abad, Enayat Abad, and Hojjat Abad are among the surviving towers in this plain.

4. Discussion and Conclusion

It seems that two sites of the old city of Narmashir and Jalal Abad were developed between the first to middle Islamic centuries as central settlements in Narmashir plain, based on the study of the distribution map of the monuments and archaeological sites in Narmashir plain. The centrality of the old city of Narmashir and Jalal Abad site is also confirmed based on the comparison, study, and chronology of cultural materials of this two sites. Furthermore, Rafi Abad and Qal'eh Shahid were established as landlord residential centers or periphery settlements. It seems that Rafi Abad in the Middle Islamic centuries was associated with the old city of Narmashir and the Jalal Abad site. Qal'eh Shahid was also established to exploit agricultural lands and garden products in the alluvial plain of Narmashir. Pirmasha site and Jalali castle were considered as military and defense centers. These two buildings played a role in securing the central settlements of the Narmashir plain. The Chehel Tokhm Caravanserai was built to serve the caravans on the routes from the center of the Iranian plateau to Kerman, Bam, Sistan, and the coasts of Oman and India. Tepe Karton was probably considered an industrial site, based on the molded pottery pieces and molds. Furthermore, Zia Abad, Enayat Abad, and Hojjat Abad towers were built to control and maintain security in this plain.

The study of the cultural-historical landscape of Narmashir showed that most of these monuments and sites were developed in a linear pattern with an east-west orientation. The formation of this pattern and the east-west axis is probably due to the main road connecting Kerman to Sistan as well as the geographical and climatic features of the Narmashir plain. On the other hand, the construction style and the type of materials in the royal residence of the old city of Narmashir, Shams Castle, Jalal Abad and its Qal'eh Dokhtar show some similarities. Bricks with dimensions of $10 \times 38 \times 38$ cm were used in the main structures in all four buildings. The style and features of beams and flash-like watchtowers are the same in four buildings. The construction method of niches is similar in the buildings of the old city of Narmashir and Jamali Castle. In addition, the choice of location of the buildings indicates similar decisions. Because the Pirmasha site, Jalal Abad, and Jamali castle were built on top of natural sedimentary hills. Impermeable walls were created around these hills due to alluvium. This feature has ensured the security of these settlements.

5. Funding

This research was supported by the administration of cultural heritage in Kerman under grant number 932/137/2736 in 2014, to compile the monuments and sites file for registration in the list of national monuments and sites.

Author's contribution

Sara Saghaee: Data curation, field archaeological survey, maps and findings design, Writing - original draft.

Saeed Amirhajloo: Data curation, Funding acquisition, field archaeological survey,

Project administration, review, and editing.

Conflict of interest

No potential conflict of interest was reported by the authors.

Acknowledgments

The authors wish to acknowledge Mehri Javadi, expert of the administration of cultural heritage in Kerman, and also thanks Mohammad Reza Mansouri, expert of the Bam world heritage foundation.

References

- Amirhajloo, Saeed, 2014a, sounding for delimiting the Old City of Narmashir (Choghook Abad Site), Kerman Province, the archives of administration of cultural heritage in Kerman, (In Persian).
- Amirhajloo, Saeed, 2014b, The file of Zia Abad Tower for registration in the list of national monuments of Iran, the archives of administration of cultural heritage in Kerman, (In Persian).
- Garazhian, Omran; Rahmati, Masoud, 2012, "The First Period of Tal-e Atashi; Neolithic Culture before Pottery and its Architecture in the Landscape of Southeast of Iran", Iranian Journal of Anthropology Research, Vol. 2, No. 1: 111-148, (In Persian).
- Hamawi, Yaqut, 1990, Mo'jam Al-Boldan, Vol. 5, Beirut: Dar Al-Kotob Elmiyah, (In Arabic).
- Ibn-e Khordadbeh, Nd. Al-Masalek va Al-Mamalek, Beirut: Dar Sader, (In Arabic).
- Maqdisi, Abu Abd-Allah, 2006, Ahsan al-Taqaqim fi Ma'refat al-Aqalim, Tr. by Alinaqi Monzavi, second edition, Tehran: Koomesh, (In Persian).
- Mustawfi, Hamdallah, 1985, Tarikh-e Gozideh, Vol. 1, Compiled by Abdolhossein Navaee, Tehran: Amirkabir, (In Persian).
- Qudama Ibn-e Ja'far, 1991, Al-Kharaj, Tr. by Hossein Qarachanloo, Tehran: Alborz, (In Persian).
- Ya'qubi, Ahmad Ibn-e Abi Yaqoub, 2002, Al-Boldan, 4th edition, Tr. by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Elmi Farhangi, (In Persian).
- Zare, Shahram, 2008, The report of the Second Season of Archaeological Survey in Bam County, the archives of administration of cultural heritage in Kerman, (In Persian).

علمی

منظر تاریخی و فرهنگی نرماشیر کرمان در دوران اسلامی

سارا سقایی^{*۱}، سعید امیرحاجلو^۲

^۱ گروه باستان، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران. شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی
^۲ گروه باستان، دانشگاه تربیت مدرس تهران، ایران. شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

10.22080/jiar.2020.3087

چکیده

دشت نرماشیر در مسیر ارتباطی مرکز فلات ایران به سیستان، هندوستان و سواحل دریای عمان واقع است. این موقعیت ویژه در طول تاریخ اهمیت زیادی به آن داده است. چنان که دست کم از عصر نوسنگی تا دوران متأخر اسلامی آثار فراوانی در آن برجای مانده است. شهر قدیم نرماشیر (محوطه چُغوک آباد) به عنوان یکی از ولایات پنج‌گانه کرمان در دوران ساسانی و اسلامی، ۱۹۰ هکتار وسعت داشته است. این شهر در عصر ساسانی «نرم‌اردشیر» و «نورمزد ارتخشیر» خوانده می‌شد و در کتب تاریخی به عنوان بارانداز بم، انبار کالاهای عمان و خرما کرمان، مرکز کشاورزی و میوه‌های متضاد، سکونتگاه بازرگانان ثروتمند و منزلگاه میان‌راهی حاجیان سیستان توصیف شده است. اما، این منظر فرهنگی در پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران ناشناخته است. پرسش اصلی این است که آثار دوران اسلامی در نرماشیر چه ویژگی‌هایی دارند و پراکندگی و گسترش آنها چگونه است؟ هدف این مقاله، معرفی، مطالعه آثار و تبیین نقشه پراکندگی محوطه‌های اسلامی نرماشیر است. داده‌های پژوهش به روش‌های میدانی و اسنادی گردآوری شده و پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی صورت گرفته است. در نتیجه پژوهش، شهر قدیم نرماشیر و محوطه جلال‌آباد به عنوان سکونتگاه‌های کانونی سده‌های نخست تا میانی اسلامی شناسایی شد و محوطه پیرماشا، قلعه جمالی، قلعه رفیع‌آباد، قلعه شهید، تپه کارتن، برج ضیاء‌آباد، برج عنایت‌آباد، برج حجت‌آباد و کاروانسرای چهل‌تخم به عنوان آثار فرعی بررسی و مطالعه شدند.

تاریخ دریافت:

۱۹ اردیبهشت ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش:

۲۵ خرداد ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۰ شهریور ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها:

دشت نرماشیر، محوطه‌های دوران اسلامی، منظر فرهنگی، قلاع نرماشیر.

* نویسنده مسئول: سارا سقایی

آدرس: استان کرمان، جیرفت، کیلومتر هشت جاده بندرعباس، دانشگاه جیرفت، دانشکده علوم انسانی،

ایمیل: Sara.Saghaee@gmail.com
تلفن: ۰۳۴۴۳۳۴۷۰۶۱-۶۶

۱ مقدمه

در دوران اسلامی، مسیرهای ارتباطی مرکز فلات ایران به هرمز، عمان، سیستان و هندوستان از کرمان در کناره کویر لوت می‌گذشته و مراکز شهری کرمان نقش مهمی در تحولات تاریخی دوران اسلامی داشته‌اند. دشت نَرماشیر، بر سر این مسیرهای ارتباطی واقع است و این موقعیت ویژه، سبب گسترش استقرارهای آن شده‌است. چنان‌که آثار و محوطه‌هایی از دوران پیش‌ازتاریخ، تاریخی و اسلامی در آن بر جای مانده‌است. شهر قدیم نَرماشیر (محوطه چُغوک‌آباد) یکی از ولایات پنج‌گانه کرمان در دوران ساسانی و اسلامی^۱ بوده و ۱۹۰ هکتار وسعت داشته‌است. این شهر در زمان ساسانیان «نریمان‌اردشیر»، «نرم‌اردشیر» و «نوهرمزد ارتخشیر» خوانده می‌شد. با وجود این، شمار فعالیت‌های میدانی و پژوهشی باستان‌شناسی در حوزه فرهنگی نَرماشیر بسیار کم و این حوزه تقریباً هنوز ناشناخته است. به همین دلیل، معرفی محوطه‌های تاریخی نَرماشیر و مطالعه تحولات استقرارهای دوران اسلامی در این منظر فرهنگی و برهم‌کنش‌های آنها با حوزه‌های فرهنگی همجوار نقش مهمی در شناخت فرهنگ‌های دوران اسلامی جنوب‌شرق کشور دارد و پژوهش‌های دامنه‌دار و روشمند در این حوزه فرهنگی ضرورت می‌یابد. پرسش اصلی این است که آثار دوران اسلامی در نَرماشیر چه ویژگی‌هایی دارند و پراکندگی و گسترش آنها چگونه است؟ هدف این مقاله، معرفی، مطالعه آثار و تبیین نقشه پراکندگی محوطه‌های اسلامی نَرماشیر است. داده‌های پژوهش به دو روش میدانی و اسنادی گردآوری شده و روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی بوده و تحلیل‌ها بر پایه مقایسه تطبیقی صورت گرفته‌است. به این منظور، ابتدا منابع تاریخی و جغرافیایی درباره شهرهای نَرماشیر مطالعه شد و سپس در یک بررسی پیمایشی به

شیوه مکان‌نگاری، به ثبت و مستندسازی آثار برجای مانده از دوران اسلامی در دشت نَرماشیر در محدوده‌ای به وسعت ۳۲۰۰۰ هکتار اقدام شد. در نهایت با تهیه نقشه پراکندگی این آثار به تبیین کیفیت و چگونگی شکل‌گیری این منظر فرهنگی پرداخته شد.

۲ پیشینه پژوهش‌ها

پژوهش‌های علمی باستان‌شناسی در دشت نَرماشیر، محدود به یک طرح بررسی در شهرستان-های بم و نَرماشیر، دو طرح گمانه‌زنی در شهر قدیم نَرماشیر (محوطه چُغوک‌آباد) و یک کتاب درباره جغرافیای تاریخی بم و نَرماشیر است. نخستین فعالیت میدانی باستان‌شناسی در دشت نَرماشیر، گمانه‌زنی در شاه‌نشین شهر قدیم نَرماشیر در سال ۱۳۷۵ است (اسدآبادی، ۱۳۷۵). پس از آن شهرام زارع در جریان فصل دوم بررسی باستان‌شناسی شهرستان بم و نَرماشیر در سال ۱۳۸۷ گزارشی از آثار دوران اسلامی دشت نَرماشیر منتشر کرد (زارع، ۱۳۸۷). در آن زمان، نَرماشیر از شهرهای شهرستان بم بود و به عنوان شهرستان، استقلال نیافته بود. همچنین در سال ۱۳۹۳، گمانه‌زنی پیرامون شهر قدیم نَرماشیر به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم آن به سرپرستی نگارنده دوم و با معاونت نگارنده اول به انجام رسید (امیرحاجلو، ۱۳۹۳ الف). همچنین کتابی عمومی درباره جغرافیای تاریخی بم و نَرماشیر با عنوان «مروارید دریای کهن: جغرافیای تاریخی مناطق بم و نَرماشیر» به رشته تحریر درآمده‌است (اسعدپور بهزادی، ۱۳۸۱). تنها دو اثر «قلعه شهید» و «محوطه پیرماشا» به عنوان آثار ملی دشت نَرماشیر به ثبت رسیده‌اند.

۱ در منابع مکتوب تاریخی، شهرهای سیرجان، بردسیر، بم، نَرماشیر و جیرفت به عنوان پنج مرکز شهری اصلی کرمان معرفی شده‌اند (لسترنج، ۱۳۸۳: ۳۲۱).

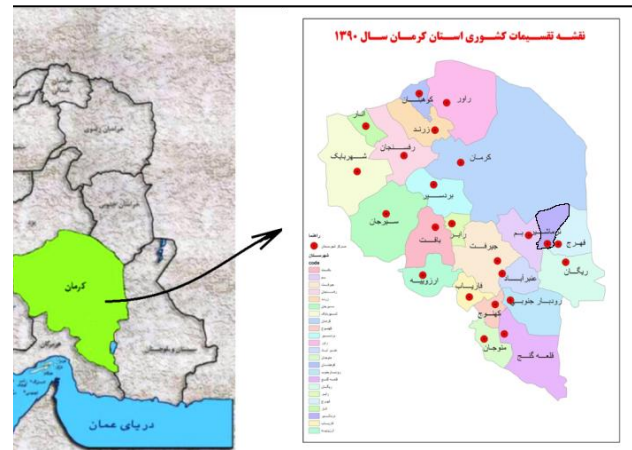
۳ موقعیت و ویژگی‌های جغرافیایی نرماشیر

شهرستان نرماشیر با ۲۹۹۳ کیلومتر مربع وسعت، حدود ۱/۶۳ درصد مساحت استان کرمان را به خود اختصاص داده و در شرق استان واقع است (نقشه ۱). نرماشیر با ارتفاع متوسط ۷۹۰ متر از سطح دریا، از شمال با شهرستان کرمان، از شرق به شهرستان قهرج، از جنوب به شهرستان ریگان و از غرب به شهرستان بم محدود است. مرکز شهرستان تا چند سال قبل رستم‌آباد خوانده می‌شد. اما به تازگی، نام کهن آن، یعنی نرماشیر بر مرکز شهرستان گذارده شد. شهرستان نرماشیر دارای دو مرکز شهری، دو بخش، چهار دهستان و ۹۸ آبادی مسکون است (بنی‌اسدی، ۱۳۹۰: ۱۳۳) (نقشه ۲). اقلیم دشت نرماشیر، گرم و خشک و با کمینه دمای ۷/۵- درجه و بیشینه ۵۲ درجه سانتیگراد است. اما کمینه دمای مناطق کوهستانی غرب و جنوب‌غربی آن مانند راین و ده‌بکری به ۱۲- و بیشینه آن به ۳۷ درجه می‌رسد.

این مناطق کوهستانی، دنباله رشته‌کوه‌های مرکزی ایران هستند و ارتفاع قله آن بیش از ۳۰۰۰ متر است، در حالی که کمترین ارتفاع دشت نرماشیر ۵۰۰ متر است (فشارکی، ۱۳۵۷: ۴-۵). تنها رود دائمی دشت نرماشیر، رود «نسا» یا رودآب است که از کوه «میچ» در جبال‌بارز سرچشمه می‌گیرد. دیگر مسیل‌های دشت نرماشیر، آب باریک، گیشو، کرمانشاه و شور هستند (مستوفی، ۱۳۴۸: ۹۴). افزون بر این، قنات‌ها اصلی‌ترین منابع برای مصارف کشاورزی در دشت نرماشیر هستند (فشارکی، ۱۳۵۷: ۱۲). به دلیل قرارگیری نرماشیر در مرز میان کویر و ارتفاعات، پوشش گیاهی آن از شرق تا غرب تفاوت زیادی دارد. اما به طور کلی، نرماشیر مهم‌ترین منطقه کشاورزی حوضه بم - نرماشیر است. این اهمیت، ناشی از گستردگی دشت، رود دائمی نسا و بهترین قنات، چاه‌ها و خاک منطقه بوده‌است (همان: ۷). مرکز دشت نرماشیر از دانه‌های آبرفتی ریز شن، ماسه و سیلت و حاشیه دشت از عناصر درشت قلوه‌سنگ، شن و ریگ تشکیل شده‌است (زارع، ۱۳۸۷: ۲۶-۲۵).

نقشه ۲. شهرستان نرماشیر، دو بخش مرکزی و رودآب، دو مرکز شهری نظام‌شهر و نرماشیر (معاونت برنامه‌ریزی استانداری کرمان، ۱۳۹۰)

نقشه ۱. موقعیت استان کرمان در ایران (سمت چپ) و موقعیت شهرستان نرماشیر در استان (سمت راست).

۴ منظر فرهنگی نرماشیر در منابع جغرافیایی دوران اسلامی

نرماشیر در اغلب منابع جغرافیایی به عنوان یکی از ولایات پنج‌گانه ایالت کرمان معرفی شده است. یعقوبی در سده سوم هجری از نرماشیر به عنوان یکی از شهرهای اصلی کرمان نام برده است (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۵۰). ابن‌خردادبه در بیان مسافت میان شهرهای کرمان، از نرماشیر در کنار صحرای خشک یاد کرده است (ابن‌خردادبه، بی‌تا: ۵۴). در اوایل سده چهارم هجری در کتاب «الخراج»، نرماشیر در مسیر کرمان - سیستان، در هشت فرسخی بم و یکصد فرسخی سیستان معرفی شده است (قدامه‌بن‌جعفر، ۱۳۷۰: ۳۰). بنابراین در آن دوران، نرماشیر یکی از مراکز توقف کاروان‌ها بوده است. مقدسی در سده چهارم هجری کرمان را به پنج ولایت بردسیر، بم، سیرجان، جیرفت و نرماسیر تقسیم کرده (مقدسی، ۱۳۸۵: ۶۸۱) و بیان داشته که نرماسیر در کنار کویر در سمت سیستان است و قصبه آن^۱ به نام نرماسیر خوانده می‌شده است (همان: ۶۸۴). به گفته او نرماشیر قصبه‌ای بزرگ، آباد، با جمعیت فراوان، مردمی ثروتمند، کاخ‌های زیبا و پاکیزه، دژی با چهار دروازه، مسجد جامع و مناره‌ای بی‌مانند در میان بازار، بازرگانان گرانمایه، کالاها و میوه‌های متضاد بوده و به عنوان بارانداز و انبار کالاهای عمان و خرمای کرمان و همچنین پناهگاه شهرت داشته است. همچنین وی بیان داشته که راه حاجیان سیستان از نرماشیر عبور می‌کرده است (همان: ۶۸۱). بنابراین، عبور راه اصلی سیستان - مکه از نرماشیر در سده چهارم هجری و قرارگیری نرماشیر بر سر راه‌های جنوب‌شرق به مرکز ایران از یک سو و حضور بازرگانان در این شهر از سوی دیگر، سبب گسترش آن در صدراسلام بوده است.

در سده ششم هجری، شریف ادریسی جهانگرد مراکشی در سفر طولانی خود به سرزمین‌های شرق اسلامی، در شرح راه‌های نرماشیر به سیستان، دو مسیر اصلی را توصیف نموده است (ادریسی، بی‌تا: ۴۴۳). افضل‌الدین کرمانی نیز آبادانی نرماشیر را در شرق بم ستوده است. وی روستاهای متصل و مزارع نرماشیر را به بساطی زمردین و مرصع به دُر و مرجان تشبیه کرده و از میوه‌های سردسیری و گرمسیری، ابریشم بسیار و درآمد فراوان مردمان در نرماشیر یاد کرده است (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۵۶: ۱۲۹). در سده هفتم، نرماشیر یکی از شهرهای مشهور و بزرگ کرمان دانسته شده که با فهرج (پهره) در شرق در طرف صحرا یک منزل و با بم در غرب یک منزل فاصله داشته است (حموی، ۱۹۹۰: ۲۸۱؛ بغدادی، بی‌تا: ۱۳۶۸). در سده هشتم هجری، حمدالله مستوفی نرماشیر یا نرم‌اردشیر (نو هرمزد ارتخشیر) را از آثار اردشیر بابکان دانسته (مستوفی، ۱۳۶۴: ۱۰۳) و طول و عرض جغرافیایی آن را چنین توضیح داده است: «از اقلیم سیم است. طولش از جزایر خالدات» «صدک» و عرض از خط استوا «کط» (مستوفی، ۱۳۸۱: ۲۰۲).

منابع جغرافیایی اواخر تیموری تا قاجار درباره نرماشیر اطلاعات زیادی ارائه نکرده‌اند. اما در دوره قاجار نرماشیر از بلوکات کرمان، با آب فراوان، هوای گرم، بیست روستای آباد، خاک حاصلخیز و مردمانی با مذهب امامیه معرفی شده است (شیروانی، ۱۳۸۹: ۶۰۳). در «مرآت البلدان» به نرماشیر به عنوان بلوکی از بم، با نهایت آبادانی و بیست روستا، مزارع رعیت-نشین و کشت شلتوک، حنا و رنگ اشاره شده که از ابتدای آبادی آن تا انتها دوازده تا هجده فرسخ بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۴۷۲). ادوارد بیت نیز به صادرات حنا از نرماشیر به یزد و ساییدن و پودر کردن آن در یزد و توزیع در سراسر کشور اشاره داشته است (ادوارد بیت، ۱۳۶۵: ۶۹).

بنابراین، به دلیل وجود کویر لوت میان سیستان و مرکز ایران، ارتباط جنوب‌شرق و مرکز ایران با دور زدن

۱ در متن مقدسی، قصبه به معنی مرکز و پایتخت ولایت آمده است.

نرماشیر، پراکندگی و گسترش آثار دوران اسلامی در نیمه جنوبی شهرستان متمرکز است. زیرا بخش وسیعی از نیمه شمالی شهرستان را کویر لوت فراگرفته (نقشه ۲) و مهم‌ترین محوطه گزارش شده از آن «تل آتشی دارستان» از دوران نوسنگی تا عصر مفرغ است. ارگ شاه‌نشین، برج کامرانیه، زیارتگاه ملاسراج‌الدین، دروازه شرقی و باروی جنوبی که همگی در شهر قدیم نرماشیر باقی مانده‌اند، محوطه و قلعه جلال‌آباد، محوطه پیرماشا، قلعه جمالی، محوطه و قلعه رفیع‌آباد، قلعه شهید، برج عنایت-آباد، برج ضیاء‌آباد، برج حجت‌آباد، تپه کارتن و کاروانسرای چهل‌تخم، شاخص‌ترین آثار شناسایی شده از دوران اسلامی در منظر فرهنگی نرماشیر در محدوده‌ای به وسعت ۳۲۰۰۰ هکتار هستند که عموماً در بخش روداب (به مرکزیت نظام‌شهر) و منتهی‌الیه جنوبی بخش مرکزی (به مرکزیت رستم-آباد نرماشیر) توزیع شده‌اند (نقشه ۳).

۷ شهر قدیم نرماشیر (محوطه چغوک‌آباد)

شهر قدیم نرماشیر در جنوب روستای شهیدچمن (چغوک‌آباد) در دهستان عزیزآباد از بخش مرکزی نرماشیر قرار دارد (نقشه ۳، تصویر ۱). طول شرقی این محوطه از ۱۸° ۴۰' ۵۸" تا ۰۸' ۳۹' ۵۸"، عرض شمالی از ۳۲° ۵۴' ۲۸" تا ۱۱° ۵۵' ۲۸" و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۷۹۵ تا ۸۰۰ متر است. این محوطه در حاشیه شمالی رودخانه فصلی کامرانیه و به فاصله دو کیلومتری از جنوب رودخانه فصلی جمالی قرار گرفته‌است. بر پایه گمانه‌زنی‌های تعیین عرصه و حریم، این شهر دو کیلومتر طول و ۸۰۰ متر عرض داشته‌است (امیرحاجلو، ۱۳۹۳ الف). اما در حال حاضر، بقایای معماری در آن، وسعتی در حدود ۱۰۰۰ متر در ۵۰۰ متر دارد و بخش‌هایی از شمال‌غربی، شمال و شرق محوطه در اثر گسترش روستاهای شهید چمن و کامرانیه تخریب و در زیر بافت مسکونی و نخلستان‌ها مدفون شده‌است (نقشه ۴). این شهر بر اساس یافته‌های سطحی در

کویر از طریق نرماشیر به عنوان چهارراه ارتباطی سیستان با غرب و شمال‌غرب کشور ممکن بوده-است.

۵ منظر فرهنگی نرماشیر در منابع تاریخی دوران اسلامی

نرماشیر در سده چهارم هجری از پایگاه‌های دیلمیان بود. اما پس از آنکه به تسخیر مخالفان درآمد، دیلمیان به جیرفت گریختند (ابن‌اثیر، ۱۳۵۱: ۲۰۱). همچنین در سده پنجم، جنگی عظیم میان امیرمسعود غزنوی و نمایندگان حاکم نرماشیر و امیر بغداد در نرماشیر روی داد (بیهقی، ۱۳۸۹: ۵۵۶). از مهم‌ترین رویدادهای تاریخی، هجوم غزها به این شهر در ۵۷۶ هجری بود که پس از جیرفت، به نرماشیر هجوم بردند. این یورش، ویرانگری و کشتار فراوانی در پی داشت (خبیصی، ۱۳۴۳: بیست و چهار). اما ملک دینار غز در نرماشیر عمارت‌هایی ساخت (همان: ۱۳۳) و دستور کشت و زرع در رستاق‌های نرماشیر و جیرفت را صادر کرد (همان: ۱۳۷). همچنین خبیصی به ساخت حصار نرماشیر توسط نظام‌الدین حاکم شهر در ۵۹۹ هجری اشاره کرده‌است (همان: ۲۰۶). در هنگام هجوم سپاه خوارزمشاهیان، غزها برای نجات جان خود به کوشک سه دختر یا سه خواهر نرماشیر پناه بردند (مستوفی، ۱۳۴۸: ۹۳). در کتب تاریخی اواخر تیموری تا صفوی به نرماشیر اشاره چندانی نشده-است. اما نرماشیر در فتنه افغان‌ها نیز آسیب زیادی دید. زیرا آنچه از دستبرد غزها سالم مانده و هر چه بعد از غزها آباد شده بود، به دست افغانه نابود شد (همان).

۶ منظر فرهنگی نرماشیر در دوران اسلامی بر پایه بررسی‌های باستان‌شناسی

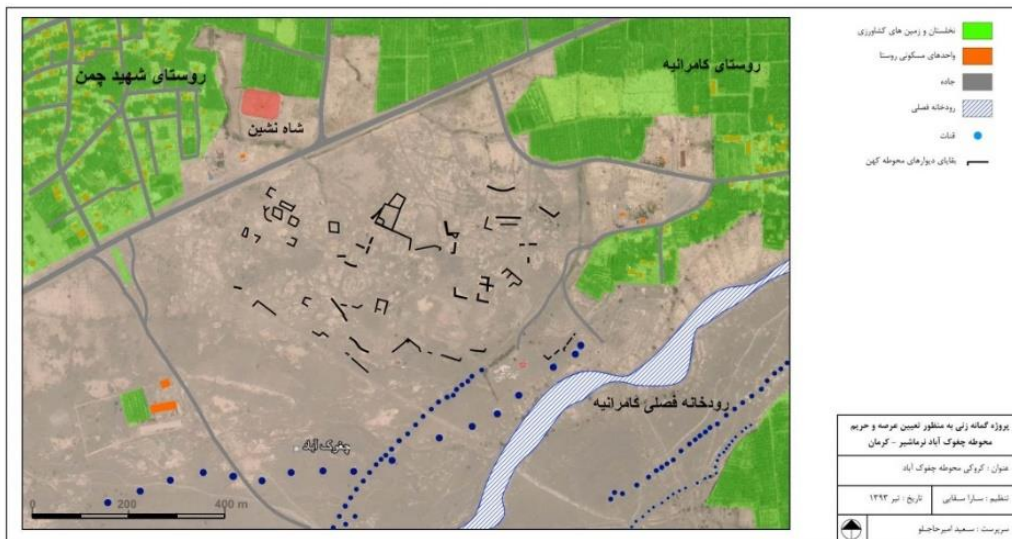
بر پایه بررسی‌های باستان‌شناسی نگارندگان در سال ۱۳۹۳ و شهرام زارع در سال ۱۳۸۷ در دشت

جنوبی شهر و رودخانه فصلی کامرانیه قرار دارد. در این گورستان بنای مربع‌شکل گنبدداری منسوب به امامزاده سراج‌الدین وجود دارد. در بخش شرقی محوطه تعدادی جز و دیوار برجای مانده که به احتمال فراوان دروازه شرقی شهر بوده‌است. همچنین در حاشیه جنوبی رودخانه کامرانیه، بقایای برج چندضلعی کامرانیه برجای مانده است.

دوره ساسانی پایه‌گذاری شده و تا دوران تیموری اهمیت داشته‌است. پس از آن، اگرچه رونق این شهر کاهش یافت، اما تا سده ۱۲ هجری به حیات خود ادامه داده‌است. در بخش شمالی شهر، بنای شاه‌نشین با دیوارهای عظیم و قطور با خشت‌هایی به ابعاد $۱۰ \times ۳۸ \times ۳۸$ سانتی‌متر برجای مانده است (تصویر ۲). این بنا روی صفه‌ای مصنوعی از خشت و با نقشه مستطیل به ابعاد ۷۰×۴۰ متر ساخته شده‌است. بقایای حصار شهر، در جنوب و غرب محوطه آشکار است. گورستان، در فاصله دیوار

نقشه ۳. مربع: موقعیت شهر قدیم نرماشیر؛ بیضی: محدوده بررسی‌شده در منظر فرهنگی نرماشیر

نقشه ۴. محوطه شهر قدیم نرماشیر و ساختارهای معماری برجای مانده (امیرحاجلو، ۱۳۹۳ الف).

نقوش قالبی از وجود تزیینات در بناهای این شهر حکایت دارند.

بر اساس شواهد باستان‌شناسی به نظر می‌رسد این شهر از الگوی شهری کاملی پیروی می‌کرده و تفکیک فضایی، تقسیمات اجتماعی، پیشه‌های صنعتی و خدماتی در آن وجود داشته‌است. چنان‌که شاه‌نشین در بخش شمالی شهر به عنوان کهندژ یا ارگ حکومتی عمل می‌نموده‌است. در فضای پیرامون به ویژه در جنوب آن، شارستان (محلات مسکونی، تجاری، میدان‌ها و معابر) شکل گرفته بود. در جنوب و جنوب‌غربی شهر، فضاهای صنعتی و تولیدی قرار داشتند و کشت و زرع نیز در حفاصل حصار جنوبی و جنوب‌غربی تا رودخانه فصلی کامرانیه و قنات‌های مجاور رودخانه صورت می‌گرفت. همچنین گورستان شهر در منتهی‌الیه جنوب و جنوب‌شرقی شهر واقع بود.

در شارستان شهر، عناصر معماری تا ارتفاع سه متر باقی مانده و سطح محوطه با آوار بناها پوشیده شده‌است. علاوه بر این، گونه‌های سفال لعاب‌گلی، لعاب تکرنگ، بدون لعاب با نقوش کنده، افزوده و قالبی و مَه‌ری، سفالینه‌های بدل‌چینی و خمیره فریتی، سفال‌های زرین‌فام اولیه، فیروزه‌ای قلم-مشکی، نقاشی زیر لعاب شفاف، نقش‌کنده زیر لعاب و اسکرافیاتو در سطح محوطه پراکنده‌است (لوح‌های ۱ و ۲). قطعات شیشه سبز، لاجوردی، فیروزه‌ای، سفید، زرد و صدفی، انواع مهره‌های زینتی عقیق، فیروزه و لاجورد، قطعات سیلیسی با لعاب فیروزه‌ای و اشیاء ریز فلزی از سطح محوطه به دست آمده‌است. در جنوب و جنوب‌غربی محوطه، جوش کوره و سرباره فلز پراکنده‌است و در مرکز و جنوب محوطه، کاشی‌های بدون لعاب یا آجرهایی با

تصویر ۱. بخش مرکزی محوطه؛ دید از غرب

تصویر ۲. نمای جنوبی ارگ شاه‌نشین

طرح و تصویر سفال های شهر قدیم نرماشیر		نوع سفال
		منقوش بدون لماب (شبه پیش از تاریخی)
		قالی
		لماب گلی
		لماب گلی
		نقاشی زیرلماب
		نقش کنده زیرلماب تکرنگ و چندرنگ
		فیروزه ای قلم مشکی
		زرین فام

لوح ۱. سفال های شاخص شهر قدیم نرماشیر

طرح و تصویر سفال های شهر قدیم نرماشیر			نوع سفال
			نقاشی سبز و سیاه روی زمینه سفید و زیر لعاب شفاف
			نقاشی آبی و سیاه روی زمینه سفید و زیر لعاب شفاف
			آبی و سفید

لوح ۲. سفال های شاخص تیموری تا صفوی در شهر قدیم نرماشیر

نظامی یا حاکم‌نشین در میان بافت روستایی یا شهری مورد استفاده بوده است (تصویر ۴). قلعه جلال آباد به تبعیت از فرم تپه رسوبی، دارای نقشه نامنظمی است (نقشه ۶). قلعه دارای حصار قطور و مرتفع در اطراف با خشت‌هایی به ابعاد ۳۸×۳۸×۱۰ سانتی‌متر است. همچنین در نمای حصار، تیرکش‌ها و روزنه‌های دیده‌بانی فلش‌مانند تعبیه شده که سنتی رایج در معماری دفاعی منطقه نرماشیر بوده است؛ چنان‌که در شاه‌نشین چغوک-آباد و قلعه شمس نیز چنین روزنه‌هایی به کار رفته است.

ورودی قلعه در حصار شمالی آن واقع است. پس از ورودی، اتاقی مستطیل‌شکل قرار دارد که در دو سوی آن، دو درگاه برای ورود به داخل قلعه در نظر گرفته شده است. نخستین گمان درباره کارکرد این فضا، کارکرد حراستی و نگهبانی آن است. با گذر از این اتاق و ورود به محوطه قلعه، حجم انبوهی از دیوارها، طاق‌ها، جرزها و آوارها دیده می‌شود که به دلیل استفاده از مصالح چینه، خشت و ملات کاهگل، فرسایش بیشتری نسبت به حصار اصلی قلعه داشته‌اند. خشت‌های ساخت‌وسازهای درونی قلعه ۲۴×۲۴×۶ سانتی‌متر هستند و از این حیث، با خشت‌های حصار اصلی تفاوت دارند. حجم آوارها در برخی اتاق‌های قلعه تا سکنج‌های زیر طاق یا پاکار

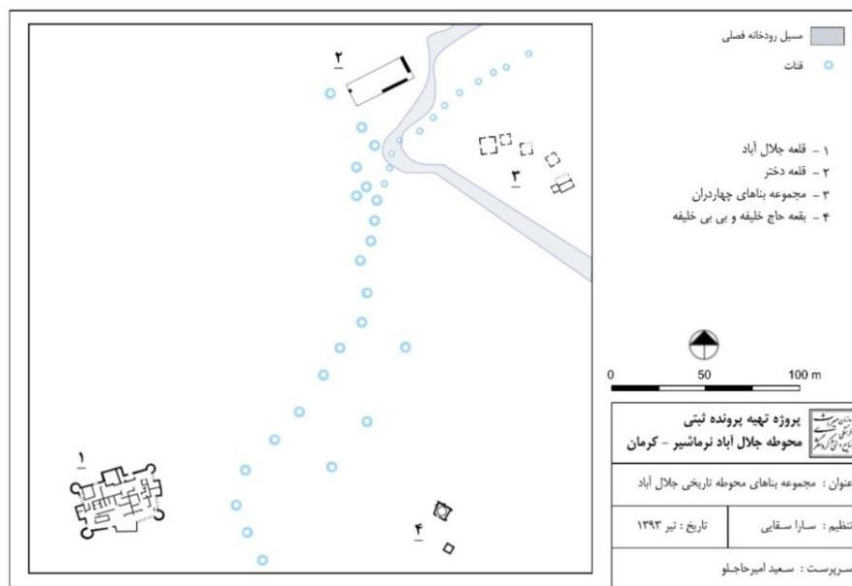
۸ محوطه جلال آباد

محوطه جلال آباد در شمال شرقی روستای جلال آباد در دهستان مؤمن آباد، بخش روداب نرماشیر واقع است. طول شرقی محوطه از ۳۲' ۳۴" تا ۴۶' ۵۸" و عرض شمالی از ۵۴' ۵۵" تا ۲۸' ۰۶" و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۸۱۴ تا ۸۲۳ متر است. آثار شاخص این محوطه، قلعه جلال آباد در مرکز، چهاردران و قلعه دختر در شمال شرق، زیارتگاه حاج خلیفه و گورستان در شرق محوطه هستند (نقشه ۵، تصویر ۳).

بر اساس مواد فرهنگی سطحی و شیوه ساخت-وسازها در قلعه و محوطه به نظر می‌رسد بنای اولیه قلعه در دوران ساسانی پایه‌گذاری شده و تا دوران صفوی مورد استفاده بوده است (لوح ۳). برجستگی‌های کوچک و بزرگ در چهار سوی قلعه مرکزی، نشانگر ساختارهای ویران‌شده‌ای در اطراف قلعه هستند و با توجه به اینکه پراکندگی سفال در محوطه از سمت شرق تا فاصله حدود ۱/۵ کیلومتری دیده می‌شود، به نظر می‌رسد این محوطه در حدود ۸۰ هکتار وسعت دارد. قلعه مرکزی جلال آباد با توجه به نقشه ساختارهای معماری، قرارگیری بر فراز تپه-ای رسوبی و بلند و دسترسی سخت با ایجاد دیوارهای دفاعی قطور احتمالاً به عنوان قلعه‌ای

در دوره‌های متأخرتر به وجود آمده، اما به دلیل ابعاد محدود کننده تپه و عدم امکان گسترش آن از اطراف، فضاهای عمومی و باز درون قلعه به مکانی برای ساخت‌وسازهای جدید تبدیل شده‌اند. تفاوت نوع ساخت‌وسازها و مصالح مورد استفاده (ابعاد متفاوت خشت‌ها، کاربرد چینه در برخی سازه‌ها، دیوارهای الحاقی) در فضای داخلی قلعه، احتمال چنین نظری را دوچندان می‌سازد.

قوس‌ها را پوشانده و از چگونگی تزیین دیوارها، وجود طاقچه، بخاری دیواری و دیگر عناصر معماری در آنها، اطلاعاتی به دست نمی‌دهد. نکته قابل ذکر درباره فضای درونی قلعه، تراکم زیاد ساختارهای معماری و عدم وجود حیاط مرکزی یا فضاهایی باز و وسیع است و فضاهای تردد و عمومی داخل قلعه به چند راهرو یا فضای کوچک محدود می‌شود. به نظر می‌رسد با افزایش شمار ساکنان پیرامون و درون قلعه، نیاز به ساخت‌وسازهای جدید و گسترش قلعه

نقشه ۵. مجموعه بناهای محوطه جلال‌آباد

قلعه دختر، بنایی خشتی با نقشه مستطیل‌شکل بر محور شمال شرقی - جنوب غربی است که بر فراز تپه‌ای رسوبی و طبیعی ایجاد شده و مسیل بزرگی از حاشیه شمالی آن می‌گذرد. امروزه از این بنا، دیوار شرقی به طول ۹ متر و نیمی از دیوار جنوبی به طول ۱۷ متر و بخش کوچکی از گوشه‌های جنوب غربی و شمال غربی برجای مانده و فضای داخلی آن تخریب و تسطیح شده است. بیشترین ارتفاع باقی مانده از دیوارها ۶ متر است و با خشت‌هایی به ابعاد $۳۸ \times ۳۸ \times ۱۰$ سانتی‌متر بنا شده است. با توجه به نام

قطعات پراکنده آجر پیش‌بر قرمز در سطح قلعه و محیط پیرامون آن، از تزیینات الحاقی در ساختارهای قلعه حکایت دارد. در محیط پیرامون قلعه مرکزی جلال‌آباد، شواهد فراوانی از ساختارهای معماری برجای مانده، اما شدت تخریب در اغلب آنها به حدی است که بدون کاوش‌های پیگردی و خواناسازی نمی‌توان درباره نقشه و الگوی ساخت-وسازها نظر داد. تنها آثار قابل تشخیص در محوطه را بناهای قلعه دختر و چهاردران در ۲۵۰ متری شمال شرقی قلعه و بنای خشتی زیارتگاه حاج خلیفه در ۱۵۵ متری شرق قلعه تشکیل می‌دهند.

و ملات کاهگل باقی‌مانده است. زیارتگاه خشتی حاج‌خلیفه در ۱۸۲ متری جنوب‌غربی چهاردران واقع است. نقشه این بنا دوزنقه‌ای‌شکل، طول ضلع بلندتر آن ۸ متر و سه ضلع دیگر ۷ متر است و گنبدی با خیز کم روی آن را پوشانده است. نمای بیرونی آن فاقد تزیین و دارای لایه‌ای از اندود کاهگل است. ورودی آرامگاه در وسط ضلع جنوبی آن قرار دارد.

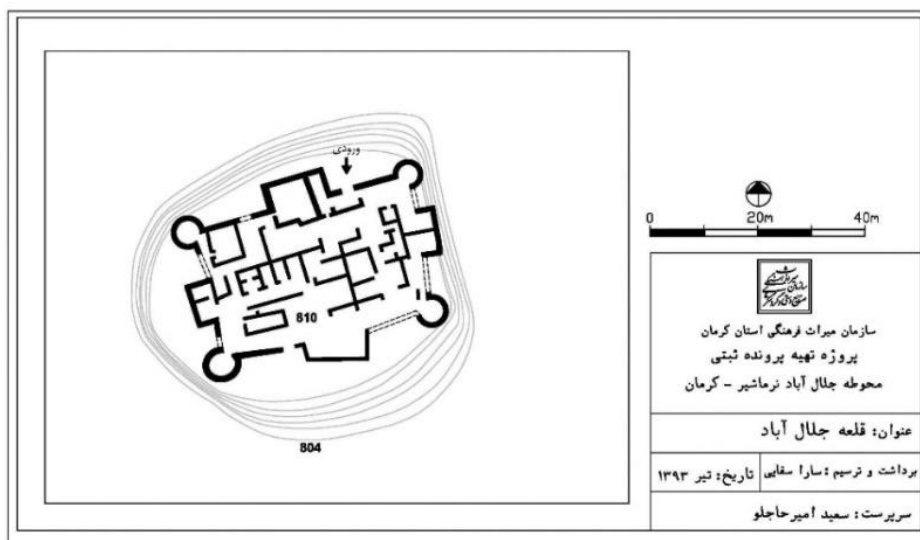
قلعه مرکزی جلال‌آباد در گذشته به عنوان قلعه نظامی یا حاکم‌نشین مورد استفاده بوده است و آثار پیرامون آن نشانگر وجود روستا یا شهری از دوران ساسانی تا صفوی است.

بنا، نزدیکی به آب و ابعاد خشت‌های آن به نظر می‌رسد بنایی مذهبی از دوران قبل از اسلام بوده است.

در فاصله ۵۵ متری جنوب‌غربی قلعه‌دختر، پنج بنای چهارضلعی موسوم به چهاردران برجای مانده است. هر پنج بنا دارای چهار درب ورودی در چهار ضلع هستند. با توجه به نقشه، ابعاد و نزدیکی به گورستان کهن و جدید جلال‌آباد به نظر می‌رسد هر پنج بنا کارکرد آرامگاهی داشته‌اند. ابعاد غربی‌ترین بنا ۸×۸ متر، سه بنای میانی ۶×۶ متر، بنای گوشه جنوب‌شرقی ۵×۸ متر و بنای همجوار آن ۵×۵ متر است. از این پنج بنا، جرزهایی در گوشه‌ها، سکنج‌های زیرطاق، ورودی‌ها و دیوارهایی به ارتفاع متوسط ۳ متر با خشت‌هایی به ابعاد ۲۳×۲۳×۴ سانتی‌متر

تصویر ۳. نمای شمال شرقی محوطه جلال‌آباد

نقشه ۶. پلان ارگ جلال‌آباد

تصویر ۴. نمای جنوبی قلعه جلال‌آباد

طرح و تصویر سفالهای محوطه جلال آباد		نوع سفال
		لماب گلی و نقاشی زیرلماب شفاف سربی
		نقش قالبی
		نقاشی زیرلماب شفاف سربی
		نقاشی زیرلماب شفاف
		نقاشی زیر لماب شفاف
		آبی و سفید
		آجر زینتی

لوح ۳. سفال‌های شاخص و آجر زینتی از محوطه جلال‌آباد

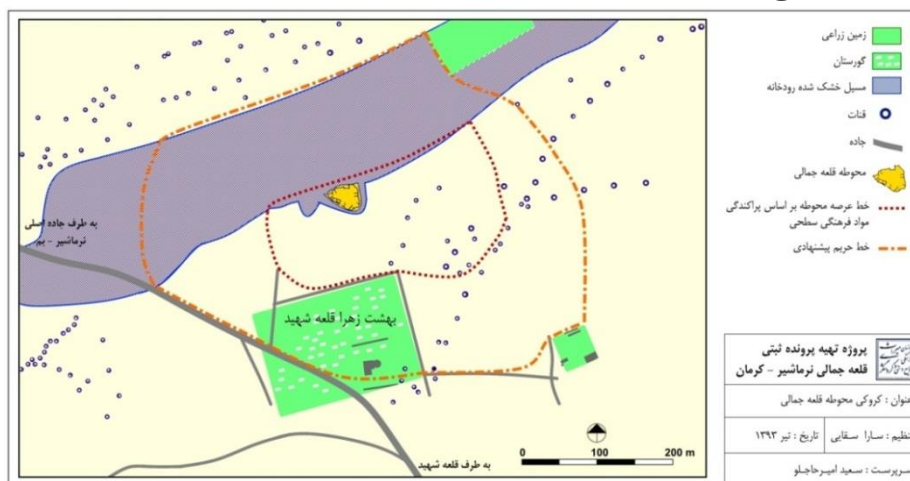
۹ محوطه و قلعه جمالی

محوطه جمالی در شمال بهشت‌زهرای قلعه شهید در دهستان عزیزآباد از بخش مرکزی نرماشیر قرار دارد (نقشه ۷). طول شرقی این اثر $38^{\circ} 03'$ و عرض شمالی $28^{\circ} 45' 55''$ و ارتفاع متوسط آن از آب‌های آزاد ۷۸۹ متر است. این محوطه، مجموعه‌ای از یک قلعه با پلان نامنظم به مساحت تقریبی ۱۰۱۰ مترمربع و سازه‌های منفرد و پراکنده در پیرامون قلعه است. قلعه جمالی در حاشیه جنوبی رودخانه فصلی جمالی و بر بلندی‌هایی ساخته شده که بر اثر فرسایش آبی و بادی پدید آمده و ۱۸ متر از بستر رودخانه ارتفاع دارد (تصویر ۵، نقشه ۸).

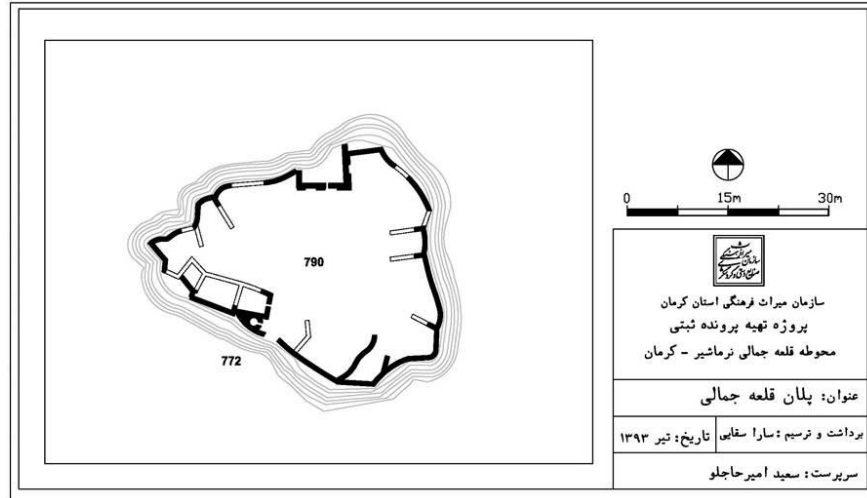
قلعه با خشت و چینه بنا شده و دارای حصار بلندی به ارتفاع حدود ۴ تا ۵ متر است و در بخش‌هایی از آن روزنه‌های دیده‌بانی صلیبی‌شکل تعبیه شده‌است. ورودی قلعه در وسط حصار جنوبی است. پس از ورودی و در سمت چپ آن، یک برج دیده‌بانی استوانه‌ای به ارتفاع متوسط ۵ متر قرار دارد. روی دیواره داخلی برج آثار اندود گچی برجای مانده که تنها تزیینات در این قلعه است. اتاقی با یک درگاه ورودی و دو پنجره، چسبیده به دیواره شمالی برج ساخته شده‌است. در سمت مقابل ورودی و در وسط حصار شمالی، مرتفع‌ترین و شاخص‌ترین عنصر معماری این قلعه با هشت متر ارتفاع و پلان مستطیل باقی مانده‌است. ورودی آن

در وسط دیوار جنوبی و رو به حیاط قلعه است. مصالح این سازه، خشت‌هایی به ابعاد $23 \times 23 \times 4$ سانتی‌متر و پهنای دیوار آن یک متر است.

در جانب شرقی قلعه، دیوارهای خشتی و چینه‌ای به ارتفاع متوسط دو متر برجای مانده‌است. روی برخی از این دیوارها، طاقچه‌هایی مستطیل‌شکل با طاق شیب‌دار تعبیه شده که سنت رایج در معماری خشتی منطقه نرماشیر بوده‌است. در غرب قلعه نیز بقایای چنین دیوارهایی برجای مانده، اما تخریب در این بخش بیشتر است. بر اساس تاریخ‌گذاری نسبی مواد فرهنگی سطحی به نظر می‌رسد قلعه در سده‌های میانی اسلامی پایه‌گذاری شده و تا دوره صفوی مورد استفاده بوده‌است (لوح ۴). با توجه به نقشه ساختارهای معماری، دیوارهای دفاعی قطور، سازه مرتفع در وسط حصار شمالی، قرارگیری بر فراز بلندی و دسترسی سخت آن، احتمالاً به عنوان قلعه‌ای نظامی و دفاعی یا حاکم‌نشین مورد استفاده یکی از حکام بوده‌است. در محیط پیرامون قلعه جمالی، تپه‌ماهورهای کوچک و بزرگی وجود دارد که بر اثر سیلاب‌های رودخانه فصلی جمالی ایجاد شده‌اند. روی این تپه‌ماهورهای رسوبی، ساخت‌وسازهای خشتی و چینه‌ای به صورت اتاق‌های ساده و کوچک به چشم می‌خورد و احتمالاً با بنای قلعه هم‌دوره و مرتبط بوده‌اند.

نقشه ۷. کروکی محوطه قلعه جمالی

نقشه ۸. پلان قلعه جمالی

تصویر ۵. نمای شمالی قلعه جمالی و بستر رودخانه فصلی جمالی در جلو تصویر؛

۱. قلعه مرکزی، ۲. ساختارهای پراکنده خارج از قلعه

طرح و تصویر سفالهای قلعه جمالی		نوع سفال
		نقش کنده بدون لعاب
		ساده بدون لعاب
		نقاشی زیر لعاب

لوح ۴. سفالهای شاخص قلعه جمالی

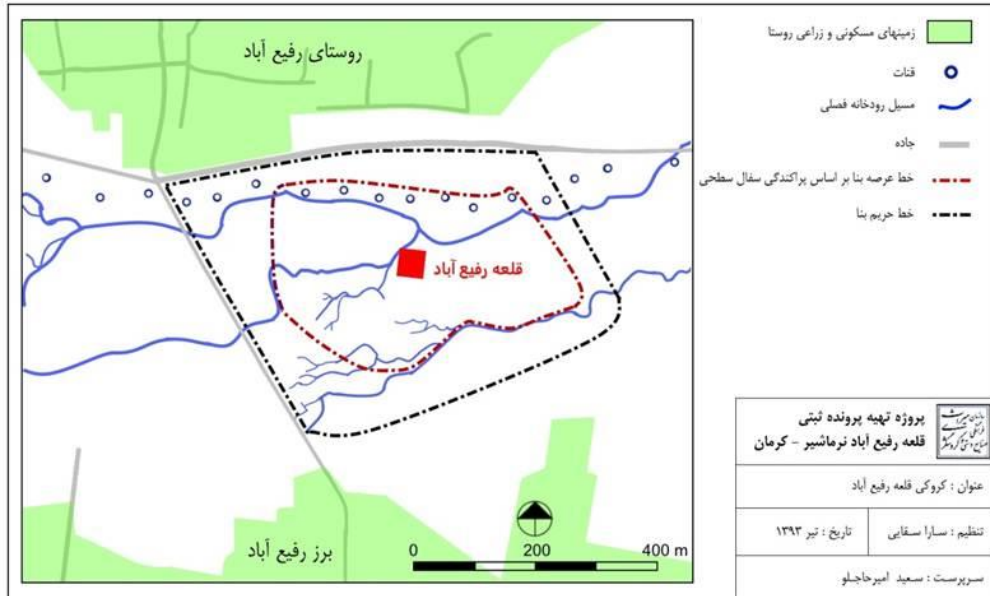

۱۰ محوطه و قلعه رفیع‌آباد

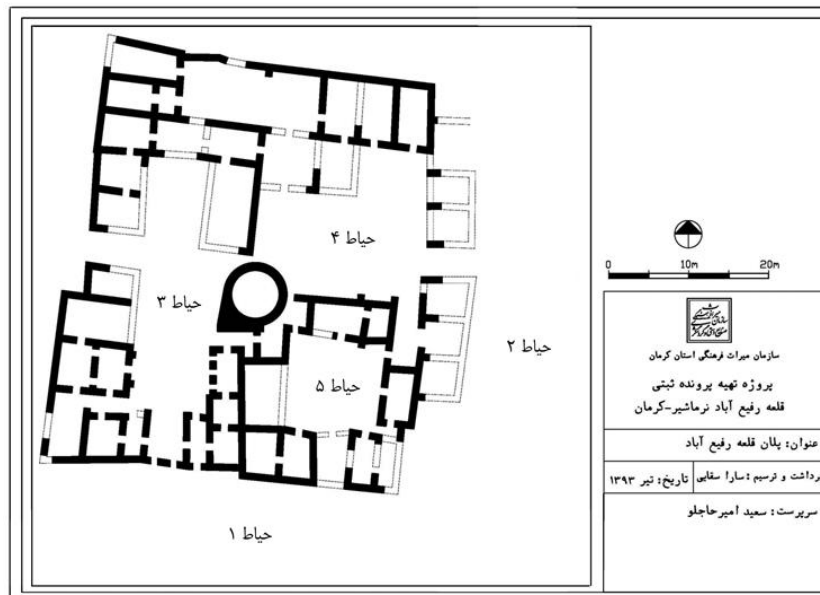
محوطه رفیع‌آباد در جنوب روستای رفیع‌آباد در دهستان روداب شرقی شهرستان نرماشیر واقع است. طول شرقی قلعه رفیع‌آباد $55^{\circ} 30' 58''$ ، عرض شمالی $53^{\circ} 53' 28''$ و ارتفاع متوسط آن از سطح آب‌های آزاد ۸۵۰ متر است (نقشه ۹). در بخش شرقی محوطه عمدتاً گونه‌های سفال لعاب‌گلی، نقش‌کنده زیرلعاب و لعاب پاشیده سده‌های ۵ تا ۷ هجری و منقوش بدون لعاب (شبه پیش از تاریخی) شاخص سده‌های پنجم تا هشتم هجری و در محدوده نزدیک به قلعه، گونه‌های سده‌های متأخر همچون نقاشی زیرلعاب شاخص تیموری و لعابدار تکرنگ و ساده بدون لعاب پراکنده است (لوح ۵). این شواهد در کنار بازسازی‌ها و مرمت‌های دوره قاجار با طاق‌های هلالی شاخص این دوره، نشان‌گر استفاده از بنا در چند دوره از سده‌های میانی تا قاجار است. با توجه به نقشه معماری، عدم وجود عناصر نظامی و کرت‌بندی زمین‌های پیرامون قلعه احتمالاً در دوره‌های متأخر، به عنوان قلعه اربابی مورد استفاده خوانین یا زمین‌داران بوده است. پلان تقسیم‌بندی شده، وجود حیاط‌های عمومی و خصوصی و اتاق‌های اندرونی و بیرونی نیز نشان از کارکرد مسکونی بنا به عنوان قلعه اربابی دارد.

در نقشه این قلعه، تقسیم‌بندی فضایی شامل اتاق‌ها، راهروها، حیاط‌ها، تالارها، سردر، برج دیده-

بانی مرکزی، فضاهای خدماتی و اصطبل مشهود است. سردر دوطبقه ورودی قلعه در ضلع غربی آن قرار دارد و به نظر می‌رسد اطاق‌هایی در پشت سردر بنا وجود داشته است. قلعه از پنج حیاط تشکیل شده و اتاق‌ها و راهروها و تالارها در اطراف این حیاط‌ها شکل گرفته‌اند. بزرگ‌ترین حیاط‌های قلعه، حیاط‌های شماره یک و دو در بیرون از دو ضلع جنوبی و شرقی قلعه است. حیاط شماره سه جنبه-ای عمومی دارد و با پلان مستطیل در محور شمالی-جنوبی، بلافاصله پس از سردر ورودی در نیمه غربی قلعه واقع است و از چهار طرف با اتاق‌ها و تالارها و راهروهایی احاطه شده است. حیاط شماره چهار با نقشه‌ای مربع‌شکل در گوشه شمال شرقی قلعه قرار دارد و به همراه اتاق‌های اطرافش، تقریباً یک چهارم مساحت قلعه را به خود اختصاص داده است. به نظر می‌رسد این بخش جنبه خدماتی و پشتیبانی داشته و شامل فضاهایی مانند آشپزخانه و انبار بوده است. حیاط شماره پنج که فضای خصوصی و کوچک‌ترین حیاط قلعه محسوب می‌شود با پلان تقریباً مستطیلی در گوشه جنوب شرقی قلعه قرار دارد و محور کشیدگی آن شرقی-غربی است. در شرق این حیاط آثاری از چند پله برجای مانده که به طبقات بالای اتاق‌های اطراف حیاط راه می‌یافته-است (نقشه ۱۰).

نقشه ۹. کروکی محل قلعه رفیع آباد

نقشه ۱۰. پلان قلعه رفیع آباد

در فضای مرکزی قلعه، برج دیده‌بانی بلند خشتی با تزیینات پرکار در نمای بیرونی قرار دارد (تصویر ۶). نمونه چنین برجی با تزیینات بیرونی مشابه در روستاهای ضیاءآباد، عنایت‌آباد و قلعه شهید در بخش مرکزی نرماشیر باقی مانده است. در طاقنماهای شمالی و غربی نمای داخلی طبقه اول برج دیده‌بانی، دو پنجره برای تسلط بر فضای

مصالح اتاق‌ها، تالارهای اصلی، برج دیده‌بانی و سردر از خشت و در ساختارهای فرعی مانند دیوار بیرونی حیاطها از چینه است. روی دیواره داخلی اتاق‌ها، اندود کاهگل و به ندرت گچ به کار رفته‌است. در دیواره داخلی اتاق‌ها طاقچه‌های مربعی یا مستطیلی تعبیه شده و در هر اتاق، یک شومینه یا بخاری دیواری ایجاد شده‌است.

نمای بیرونی برج با چیدمان خشت‌ها به صورت فرم-های صلیبی شکل، لوزی و افقی صورت گرفته است.

پیرامون ایجاد شده‌است. این پنجره‌ها به حیاط شماره سه و حیاط شماره چهار دید دارند؛ اما به حیاط خصوصی کوچک در گوشه جنوب شرقی قلعه (حیاط پنج) دید ندارند و همین موضوع تأکیدی بر خصوصی بودن این بخش از قلعه است. تزیینات

تصویر ۶. نمای شمالی قلعه رفیع‌آباد

طرح و تصویر سفالهای قلعه و محوطه رفیع‌آباد		نوع سفال
		نقش کنده و افزوده
		شبه پیش از تاریخی
		لغاب گلی
		نقاشی زیرلغاب
		نقش کنده زیرلغاب و لغاب پاشیده

لوح ۵. سفال‌های شاخص محوطه رفیع‌آباد

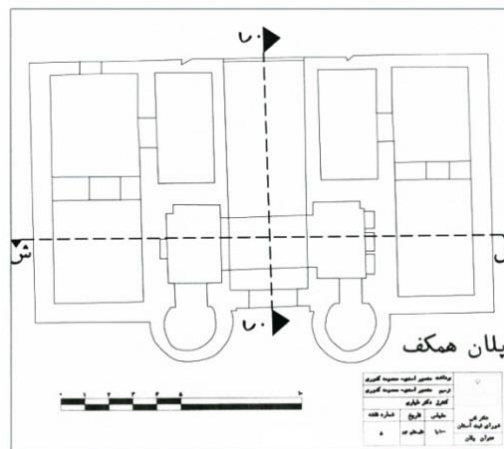
دارد. طول شرقی این بنا $32^{\circ} 38' 58''$ عرض شمالی آن $53^{\circ} 54' 28''$ و ارتفاع آن از سطح آب-های آزاد ۸۰۳ متر است. این بنا توسط محمدقاسم-خان از خوانین کرمان در اواخر دوره زند و اوایل قاجار ساخته شده‌است. قلعه شهید، بخشی از یک قلعه

۱۱ قلعه شهید

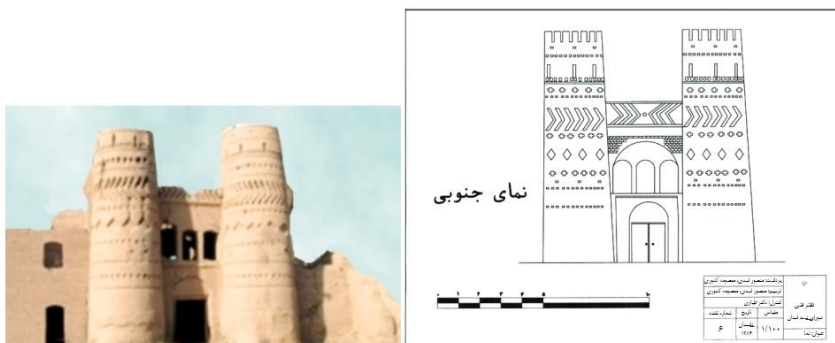
قلعه شهید در روستایی به همین نام در دهستان عزیزآباد از بخش مرکزی شهرستان نرماشیر قرار

دارای نقشه‌ای چهارضلعی و یک دالان مسقف محوری بوده و فضاهای دو سوی دالان، به دو بخش تقسیم شده بود. این نقشه، فضایی چهار قسمتی را به وجود آورده بود که یکی به عنوان شاه‌نشین و اتاق کنیزان، دیگری برای نجارها، بخش سوم برای آهنگران و بخش چهارم به عنوان اصطبل مورد استفاده بود و راه دسترسی به همه این فضاها، از دالان مسقف مرکزی بوده‌است (نقشه ۱۱). مصالح اصلی قلعه، خشت و کاهگل و در برخی سطوح اندود گچ است. همچنین در بخش‌هایی از بنا، مرمت‌هایی با آجر صورت گرفته‌است.

اربابی بوده که نیمه شمالی آن با هدف ساخت مدرسه در سال‌های گذشته تخریب شده‌است. امروزه تنها دو برج به ارتفاع ۹ متر با تزیینات خشتی هندسی در دو طرف ورودی (تصویر ۷)، اتاق‌های دو طرف دالان ورودی، پلکان طبقه اول سردر ورودی و حیاط کوچکی شامل سه اتاق از آن برجای مانده‌است. در انتهای ضلع شرقی دالان، آوارهایی باقی مانده که به گفته اهالی محل، اصطبل قلعه شهید بوده‌است. همچنین در انتهای همین ضلع، برج نیمه‌ویرانی برجای مانده‌است. این برج یکی از چهار برجی است که در گذشته در قسمت میانی و انتهای قلعه وجود داشته‌اند. بر اساس شواهد باقی‌مانده و اظهارات سالخوردگان محلی، این قلعه

نقشه ۱۱. نقشه طبقه همکف از ساختارهای برجای مانده از قلعه شهید (شوشی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۱)

تصویر ۷. نمای سردر ورودی قلعه شهید (شوشی‌زاده، ۱۳۸۴: ۱۲)

طول شرقی این برج ۵۱' ۳۶" ° ۵۸، عرض شمالی آن ۴۲' ۵۴" ° ۲۸ و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۸۱۱ متر است. این برج در میان باغات و زمین‌های

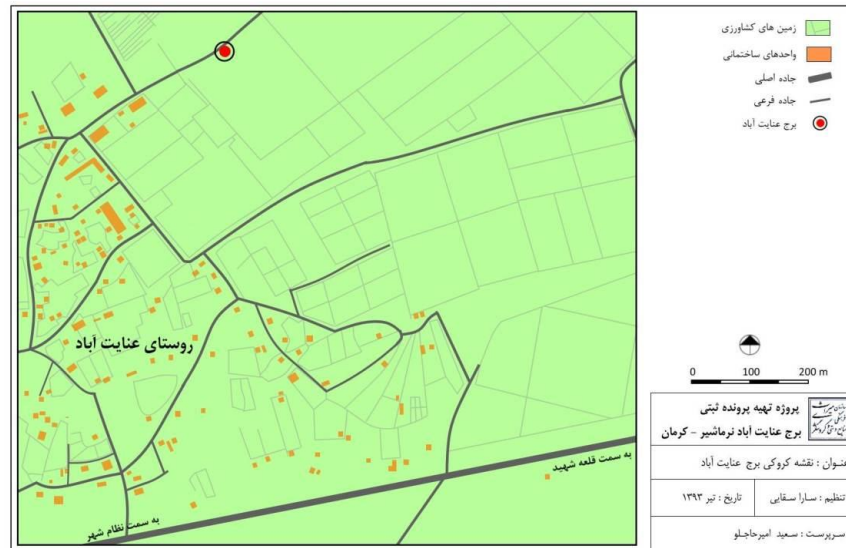
۱۲ برج عنایت‌آباد

برج عنایت‌آباد در روستایی به همین نام در دهستان روداب شرقی از بخش روداب نرماشیر قرار دارد.

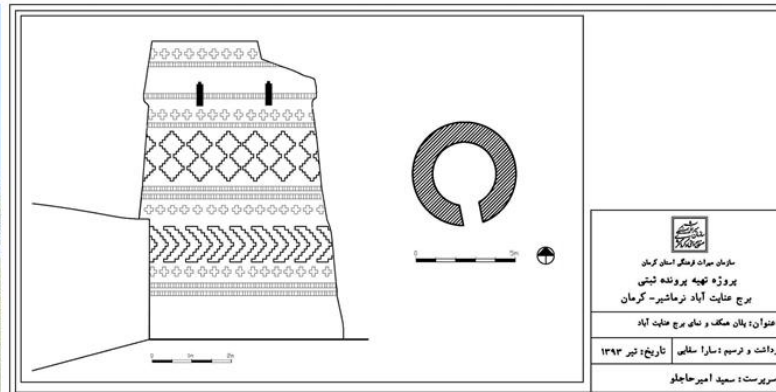
ای از بناهای دیده‌بانی منفرد یا متصل به قلاع را تشکیل می‌دهند که در منطقه بم و نرماشیر احتمالاً به صورت همزمان یا در چند دوره نزدیک به هم احتمالاً در سده‌های متأخر اسلامی ساخته شده‌اند (امیرحاجلو، ۱۳۹۳ ب: ۱۶).

کشاوزی شمال شرقی روستای عنایت‌آباد قرار دارد (نقشه ۱۲).

برج عنایت‌آباد از الگویی پیروی می‌کند که در برج‌های ضیاء‌آباد و قلعه شهید در بخش مرکزی نرماشیر و برج حجت‌آباد و برج قلعه رفیع‌آباد در بخش روداب مورد استفاده بوده‌است. این برج‌ها، زنجیره-

نقشه ۱۲. کروکی برج عنایت‌آباد در میانه باغات و نخلستان‌های روستای عنایت‌آباد

تصویر ۸. نمای شمالی برج عنایت‌آباد

۲۰×۲۰×۴ سانتی‌متر بنا شده‌است. فضای داخلی برج سه طبقه است. ورودی طبقه همکف در جانب جنوبی برج واقع است و به دالانی مسقف درون نخلستان جنوبی باز می‌شود. این دالان دارای پلان

برج عنایت‌آباد، بنایی به ارتفاع شش متر است که قطر آن از پایین به بالا کاهش می‌یابد و به فرم مخروطی تمایل دارد. این برج روی پایه‌ای مدور به قطر بیرونی ۵/۲۰ متر و با خشت‌هایی به ابعاد

صفوی تا قاجار دانست. همچنین، از فضای پیرامون برج هیچ‌گونه سفال و مواد فرهنگی سطحی به دست نیامد. به نظر می‌رسد فعالیت‌های کشاورزی و باغداری سبب جابجایی یا مدفون شدن شواهد سفالی محوطه شده‌است.

۱۳ برج ضیاءآباد

برج ضیاءآباد در روستای ضیاءآباد از دهستان عزیزآباد در بخش مرکزی نرماشیر و در مسیر ارتباطی کرمان - بم - زاهدان واقع است (نقشه ۱۳). طول شرقی این برج $37^{\circ} 44' 58''$ ، عرض شمالی آن $28^{\circ} 58' 01''$ و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد 730 متر است. برج ضیاءآباد از شمال، غرب و جنوب با منازل مسکونی و حسینیة سیدالشهدای روستای ضیاءآباد محدود شده‌است.

مستطیلی به طول 36 متر و عرض 7 متر با محور جنوب‌غربی - شمال‌شرقی است. از طبقه همکف، پلکانی برای ورود به طبقه اول در نظر گرفته نشده‌است. بلکه از طریق بام دالان جلوی ورودی، می‌توان به درگاهی رسید که به طبقه اول برج راه می‌یابد. دسترسی به طبقه دوم از طریق پلکانی مارپیچ در بدنه شرقی طبقه اول صورت می‌گیرد. نمای بیرونی برج، با آرایه‌های هندسی پرکار تزیین شده که با چیدمان خشت‌ها به صورت جلو و عقب پدید آمده‌است. در لبة فوقانی برج، آثار اندود گچی باقی مانده‌است (تصویر ۸).

زارع، این برج را متعلق به دوره صفوی دانسته‌است (زارع، ۱۳۸۷: ۴۱۴)، اما با توجه به همسانی شاخصه‌های معماری و تزیین بناهای صفوی و قاجار در نرماشیر، می‌بایست این برج را متعلق به بازه زمانی

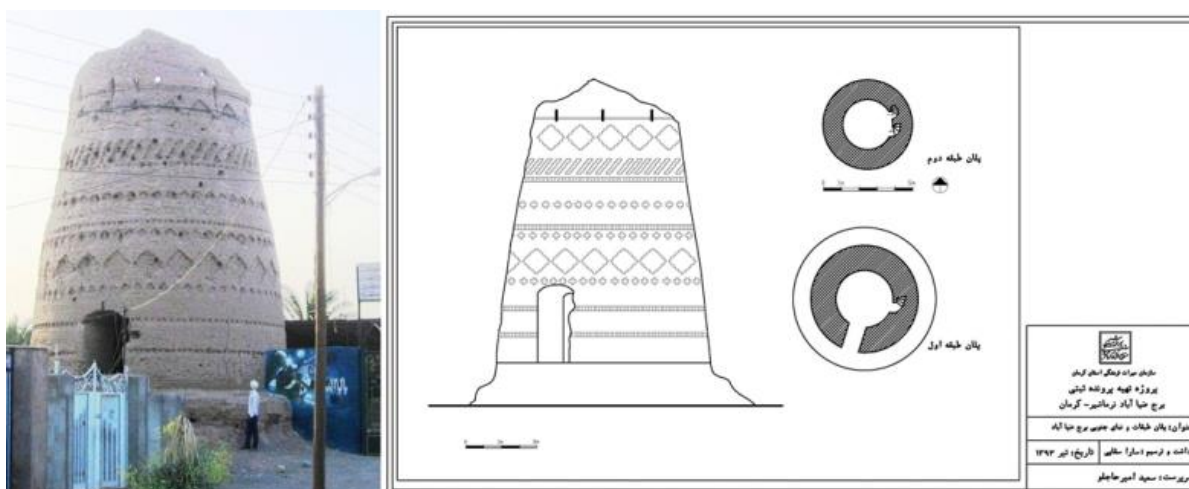
نقشه ۱۳. کروکی برج ضیاءآباد

حدود $1/40$ متر بالاتر از سطح زمین‌های اطراف قرار دارد و طاقی هلالی با خیز کم روی آن ایجاد شده‌است. فضای داخلی برج سه طبقه است که طبقات همکف و اول دارای طاق گنبدی است و طبقه دوم بدون طاق و پوشش است. دسترسی به طبقه اول و دوم از طریق پلکانی مارپیچی در دیواره شرقی طبقه همکف امکان‌پذیر است. در فضای داخلی طبقه همکف، اندود گچ و خاک و تزیینات صلیبی-

برج ضیاءآباد، بنایی با پلان داخلی و خارجی مدور است که قطر آن از پایین به بالا کاهش یافته و به فرم تقریباً مخروطی تمایل دارد. در حال حاضر $8/5$ متر از ارتفاع این برج باقی مانده است. این برج روی پایه‌ای مدور به قطر هشت متر و ارتفاع $1/20$ متر بنا شده‌است. قطر خارجی پایین‌ترین بخش برج شش متر است، اما در بالاترین قسمت به چهار متر کاهش می‌یابد. ورودی برج در جانب جنوبی و در

اگرچه زارع در گزارش بررسی خود، این برج را متعلق به دوره صفوی دانسته است (زارع، ۱۳۸۷: ۲۶۱)، اما بر اساس عناصر معماری و تزیین، نمی‌توان به طور دقیق آن را به دوره صفوی منسوب کرد و در تاریخ‌گذاری آن باید بازه زمانی صفوی تا قاجار را در نظر گرفت. همچنین، در محدوده پیرامونی این برج آثاری از مواد فرهنگی سطحی (سفال، فلز، شیشه و ...) مشاهده نشد. زیرا با ساخت و سازهای جدید روستا و آسفالت خیابان مجاور آن، بسیاری از آثار، مدفون یا جابجا شده‌اند و یا از بین رفته‌اند.

شکلی باقی مانده‌است. همچنین، در دیواره داخلی، فرم‌های نیم‌دایره‌ای طاقچه‌مانند دورتادور فضا ایجاد شده‌است. در دوره معاصر به دلیل ساخت حسینیه در کنار برج، این طاقچه‌ها به عنوان محل افروختن شمع مورد استفاده هستند. تزیین داخلی طبقه اول شامل فرم‌های صلیبی‌شکل مشابه طبقه همکف است. از ویژگی‌های شاخص برج، تزیینات نمای خارجی با فرم‌های هندسی لوزی، صلیب، قطاربندی افقی و خطوط مورب است که با چیدمان خاص آن‌ها صورت گرفته‌است (تصویر ۹).

تصویر ۹. نمای جنوبی برج ضیاءآباد

مشابهت داشته‌است. بدین صورت که عنصر شاخص در نمای بیرونی آن، تزیینات هندسی با فرم‌های هندسی صلیب، لوزی، خطوط مورب و قطاربندی افقی بوده‌است. در زمان بازدید او، این اثر تقریباً سالم بوده و تنها در بخشی از نمای برج، تخریب‌های عمدی صورت گرفته بود. زارع این برج را متعلق به دوره صفوی دانسته است (زارع، ۱۳۸۷).

۱۵ تپه کارتن

تپه کارتن در ۵۰۰ متری غرب جاده اصلی روستای مؤمن‌آباد نظام‌شهر از بخش روداب شهرستان نرماشیر واقع است. طول شرقی مرکز این تپه ۲۸

۱۴ برج حجت‌آباد

برج حجت‌آباد در میان یکی از نخلستان‌های جنوب روستای حجت‌آباد از دهستان مؤمن‌آباد در بخش روداب نرماشیر قرار داشته‌است. اما در سال ۱۳۸۸ توسط مالک نخلستان، به طور کامل تخریب و تسطیح شده‌است. طول شرقی برج حجت‌آباد ۱۰' ۳۰" عرض شمالی آن ۳۳' ۵۵" ۲۸° و ارتفاع متوسط آن از سطح آب‌های آزاد ۸۵۴ متر بوده‌است. شهرام زارع این برج را در سال ۱۳۸۷ قبل از تخریب آن توصیف نموده‌است. بر اساس گزارش او، ساختار و تزیینات این برج با برج‌های ضیاءآباد، عنایت‌آباد، برج قلعه رفیع‌آباد و دو برج سردر قلعه شهید

و نقش آن به عنوان آمیزه سفال در استحکام بخشی به سفال تولیدی این فرضیه را تقویت می‌کند. بنابراین، اگر این اثر یک بنای صنعتی و کارگاهی بوده، می‌بایست با محوطه‌ای ناشناخته یا تخریب‌شده در نزدیکی خود مرتبط بوده باشد.

در میانه سطح روی تپه، حفره‌ای وسیع و عمیق با فرم نامنظم وجود دارد که بخشی از آن به واسطه فرم ساخت‌وسازها و احتمالاً وجود حیاط برجای مانده و بخش‌هایی از آن حاصل کاوش‌های غیرمجاز امروزی است (تصویر ۱۱). عناصر معماری این اثر به طور کامل تخریب شده و زیر انباشتی از ماسه‌های بادرفتی مدفون شده‌اند. به همین دلیل، ساختار و نقشه معماری اثر کاملاً ناخوانا است. تنها در برخی مقاطع و برش‌های ایجاد شده در سطح تپه، آثاری از خشت باقی مانده است.

۳۱° ۵۸' عرض شمالی آن ۰۹° ۵۶' و ارتفاع متوسط آن از سطح آب‌های آزاد ۸۳۷ متر است. فرم تپه به صورت هرم ناقص با قاعده مستطیل ۵۵×۵۰ متر است و ابعاد سطح روی تپه ۲۴×۳۰ متر و ارتفاع آن از سطح زمین‌های اطراف به طور متوسط چهار متر است (تصویر ۱۰). قاعده متقارن و منظم تپه و پلان چهارضلعی آن به روشنی از وجود بنایی منظم حکایت دارد که با توجه به تاریخ‌گذاری قطعات سفال پراکنده سطحی، در سده‌های میانی اسلامی (احتمالاً سلجوقی و ایلخانی) مورد استفاده بوده است. بیش از نیمی از مواد فرهنگی سطحی تپه کارتن را سفال‌های قالبی (با نقوش متنوع گیاهی، جانوری، نوشتاری و هندسی)، قالب‌های سفالگری با نقوش منفی و قطعات جوش کوره تشکیل می‌دهد (لوح ۶). بر این اساس نخستین گمان درباره چیستی و کارکرد این اثر، «کارگاه ساخت سفال‌های قالبی» است. وجود دژات شن و ماسه در خاک این منطقه

تصویر ۱۰. نمای غربی تپه کارتن

تصویر ۱۱. خاکبرداری‌های سطح تپه کارتن

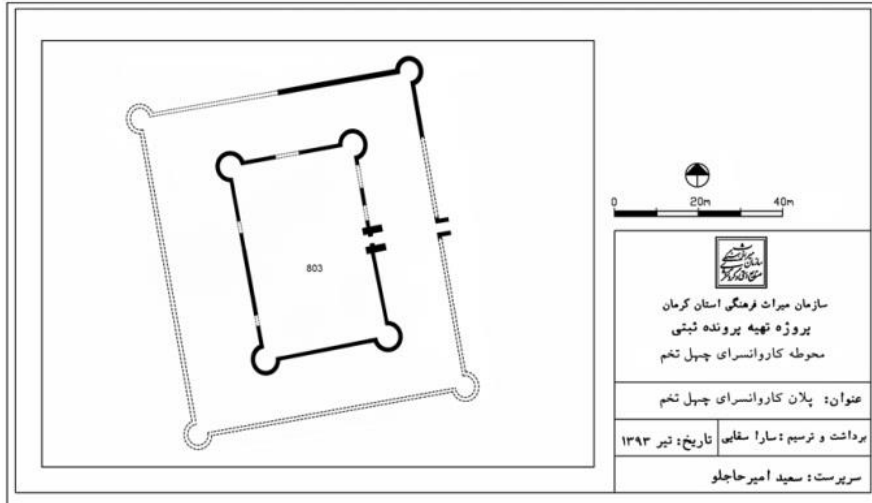
تصویر و طرح		نوع سفال
		بدون لماب با نقش قالبی
		بدون لماب با نقش قالبی
		قالب سفالگری

لوح ۶. سفال‌های شاخص تپه کارتن

دارد که فضای داخلی آنها دوطبقه بوده است. در چهارگوشه بنای بزرگ‌تر نیز چهار برج وجود داشته که در حال حاضر تنها بقایای برج شمال شرقی برجای مانده است. به دلیل کشاورزی و تسطیح فضای داخلی این بنا، ساختارهای داخلی آن به کلی تخریب شده و تنها عناصر شاخص این بنا، دیوارهای محصورکننده اصلی، سردر و برج‌ها هستند. مصالح اصلی سردر و برج‌ها، خشت‌هایی به ابعاد $۲۳ \times ۲۳ \times ۵$ سانتی‌متر است و دیوارهای محصورکننده اصلی از چینه ساخته شده است. آثاری از مصالح تزئینی در این بنا برجای نمانده است.

۱۶ کاروانسرای چهل‌تخم

کاروانسرای چهل‌تخم در روستایی به همین نام در دهستان پشت‌رود از بخش مرکزی نرماشیر قرار دارد. طول شرقی آن $۳۲' ۳۸'' ۵۸^\circ$ ، عرض شمالی $۵۹' ۰۱'' ۲۸^\circ$ و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۸۰۳ متر است. این بنا بر مسیر ارتباطی اصلی کرمان - بم سیستان واقع است. نقشه این کاروانسرا از دو بنای مستطیلی تودرتو تشکیل شده که ابعاد بنای کوچک‌تر ۴۲×۲۸ و بنای بزرگ‌تر ۸۴×۶۵ متر است و دو فضای بیرونی و درونی را پدید آورده است (نقشه ۱۴). سردر ورودی فضای درونی سالم‌تر باقی مانده و ۶ متر عرض و $۵/۵$ متر ارتفاع دارد. در چهارگوشه بنای کوچک‌تر، چهار برج با قطر بیرونی ۷ متر وجود

نقشه ۱۴. نقشه ساختارهای برجای مانده از کاروانسرای چهل تخم

ساده بدون لعاب - شاخصه دوران ساسانی و صدراسلام است که اغلب به فرم‌های تنگ، کوزه، خمچه و خمره ساخته شده‌اند. همچنین پراکندگی آجر و قطعات جوش کوره در سطح محوطه مشهود است. ساختارهای معماری محوطه به تبعیت از فرم تپه، درهم‌تنیده و متراکم است و در عین حال، تخریب بسیاری از سازه‌ها، امکان ترسیم نقشه فضاها را از بین برده‌است. با وجود این، برخی ساختارها سالم‌تر باقی‌مانده و به نظر می‌رسد به بازسازی‌های سده‌های نخست اسلامی تعلق دارند (تصاویر ۱۳ و ۱۴). در بخش‌هایی از آن، طاق‌های قوسی گهواره‌ای، تخم‌مرغی و جناغی باقی مانده‌است. خشت‌های ساخت‌وسازهای سالم‌تر و جدیدتر، $۳۰ \times ۳۰ \times ۸$ سانتی‌متر هستند. تخریب و فرسایش در سایر بخش‌ها به حدی است که امکان بررسی مراحل ساخت‌وسازهای قدیمی‌تر وجود ندارد.

۱۷ پیرماشا

محوطه پیرماشا در روستای فضل‌آباد نرماشیر واقع است. این محوطه و ساختارهای معماری آن، روی تپه‌ای جزیره‌مانند به طول ۳۷۰ و عرض ۵۰ تا ۸۰ متر در وسط رودخانه فصلی جمالی قرار دارد (تصویر ۱۲). طول شرقی محوطه پیرماشا از $۲۱^{\circ} ۳۶' ۵۸''$ تا $۳۴^{\circ} ۳۶' ۵۸''$ ، عرض شمالی آن از $۵۱^{\circ} ۵۵' ۲۸''$ تا $۴۸^{\circ} ۵۵' ۲۸''$ و ارتفاع آن از سطح آب‌های آزاد ۸۱۴ تا ۸۲۳ متر است. محوطه پیرماشا در پنج کیلومتری شمال غربی شهر قدیم نرماشیر، ۲۳۰۰ متری غرب قلعه جمالی و سه کیلومتری شمال‌شرقی محوطه جلال‌آباد واقع است. این محوطه نام خود را از زیارتگاهی موسوم به پیرماشا در ۱۲۰ متری حاشیه غربی تپه گرفته است. پیرماشا (پیرمراد شاه) از عرفای قرن هشتم هجری بوده است. اما به نظر می‌رسد از نظر تاریخی، میان این زیارتگاه و استقرار در محوطه ارتباطی وجود ندارد. زیرا شواهد باستان‌شناسی این محوطه شامل قطعات سفال - عمدتاً

تصویر ۱۲. عکس ماهواره‌ای پیرماشا و جانمایی ساختارهای برجمانده روی آن

تصویر ۱۴. نمای عمومی محوطه پیرماشا و ساختارهای

تصویر ۱۳. بقایای معماری محوطه پیرماشا؛ دید از شرق معماری آن؛ دید از غرب

میان، سه اثر یعنی شهر قدیم نرماشیر، محوطه جلال‌آباد و قلعه شمس در حاشیه جنوبی رودخانه فصلی جمالی شکل گرفته‌اند و محوطه پیرماشا، در تپه‌ای جزیره‌مانند در وسط این رودخانه واقع است. از میان این چهار اثر، شهر قدیم نرماشیر و محوطه جلال‌آباد از صدراسلام تا سده‌های میانی اسلامی نیز مسکونی بوده‌اند (نقشه ۱۶)، اما شواهدی از

۱۸ تحلیل داده‌ها

همه آثار شناسایی‌شده از دوران ساسانی و صدراسلام در دشت نرماشیر در محدوده جنوبی دشت نرماشیر در فاصله حدود ۳۰ کیلومتری از دامنه شرقی کوه‌های جبال‌بارز واقع هستند. موقعیت قرارگیری این آثار، نشانگر الگویی تقریباً خطی با محور شرقی - غربی است (نقشه ۱۵). از این

گردید. بررسی موقعیت محوطه‌ها و آثار دوران صفوی تا قاجار نیز از وجود الگوی استقراری خطی حکایت دارد، چنان‌که همه این آثار، در محور شرقی - غربی، در امتداد مسیل‌ها و رودخانه‌های فصلی به ویژه رودخانه فصلی جمالی گسترش یافته‌اند (نقشه ۱۸).

بنابراین، شهر قدیم نرماشیر و محوطه جلال‌آباد از دوران ساسانی تا صفوی به حیات خود ادامه داده و طولانی‌ترین استقرارها در میان آثار منظر فرهنگی نرماشیر بوده‌اند. شمار و فراوانی مواد فرهنگی سطحی و وسعت این دو محوطه نیز حکایت از مرکزیت این دو محوطه در میان سایر آثار نرماشیر دارد. به نظر می‌رسد در هر دوره تاریخی، محوطه‌های پیرامونی این دو اثر به عنوان محوطه‌های اقماری یا مراکز اربابی و محل سکونت زمین‌داران رشد یافته‌اند (جدول ۱).

از سوی دیگر، برخی گونه‌های معماری در منظر فرهنگی نرماشیر از الگوهای همسانی پیروی کرده‌اند. به عنوان نمونه، شیوه ساخت‌وساز و نوع مصالح در شاه‌نشین شهر قدیم نرماشیر، قلعه شمس، قلعه دختر جلال‌آباد و قلعه جلال‌آباد وجود برخی تشابهات را نشان می‌دهد. در هر چهار بنا، خشت‌هایی به ابعاد $۳۸ \times ۳۸ \times ۱۰$ سانتی‌متر در ساختارهای اصلی به کار رفته‌است. همچنین شیوه ساخت تیرکش‌ها و روزنه‌های دیده‌بانی فلش‌مانند در چهار بنا همسان است. شیوه ساخت طاقچه‌ها با طاق هشتی‌شکل نیز در بناهای شهر قدیم نرماشیر و قلعه جمالی مشابهت دارد. افزون بر اینها، گزینش مکان ساخت بنا نیز نشانگر تدابیری مشابه است. چنان‌که محوطه پیرماشا، قلعه جلال‌آباد و قلعه جمالی بر فراز تپه‌های رسوبی طبیعی ساخته شده‌اند که جریان‌های آبرفتی سبب ایجاد دیواره‌های غیرقابل نفوذ در پیرامون تپه شده و این موضوع، تأمین‌کننده امنیت این استقرارها بوده‌است.

برج‌های استوانه‌ای خشتی، گونه دیگری از معماری شاخص در منظر فرهنگی نرماشیر است و اغلب در دوره صفوی تا قاجار بنا شده‌اند. برج‌های

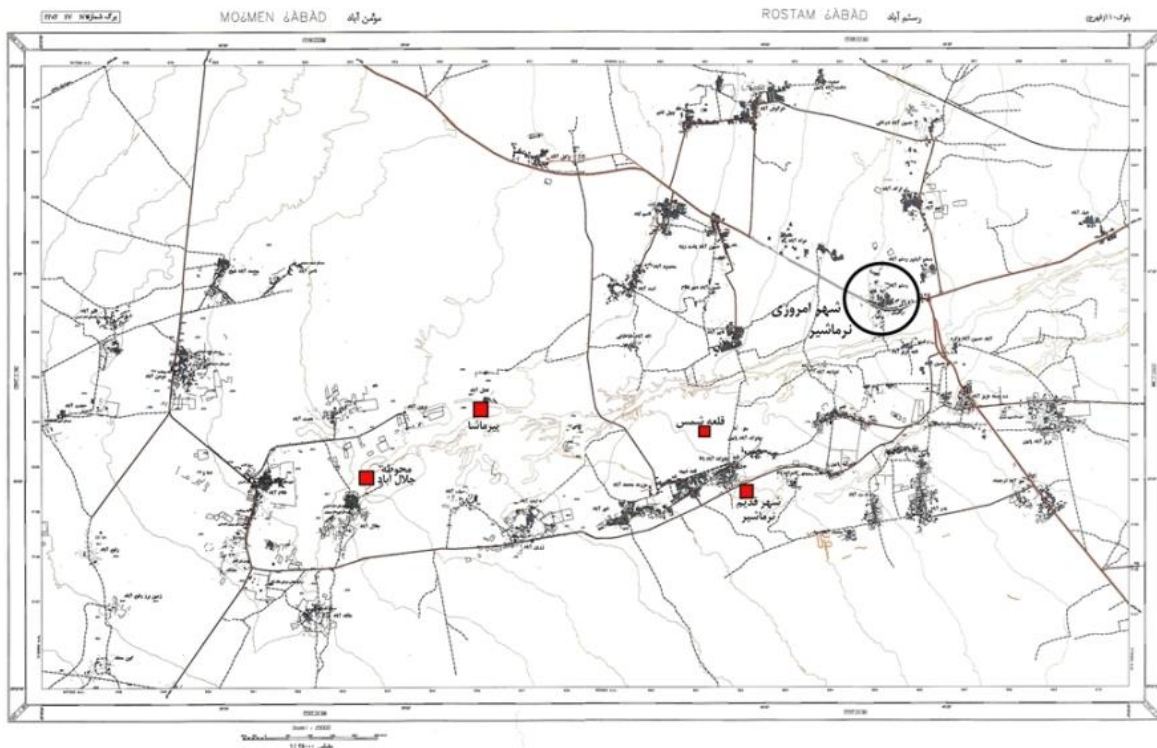
استقرارهای سده‌های میانی اسلامی در قلعه شمس و پیرماشا به دست نیامده است.

شهر قدیم نرماشیر و محوطه جلال‌آباد از سده‌های میانی تا آغاز دوره صفوی نیز به حیات خود ادامه داده‌اند. افزون بر این دو محوطه، چهار اثر شاخص از سده‌های میانی تا صفوی در دشت نرماشیر شناسایی شده که شامل محوطه رفیع‌آباد، تپه کارتن، کاروانسرای چهل‌تخم و قلعه جمالی است. موقعیت قرارگیری شهر قدیم نرماشیر، محوطه جلال‌آباد، قلعه جمالی، تپه کارتن و محوطه رفیع‌آباد در این دوران، الگویی تقریباً خطی با محوریت شرقی - غربی را نشان می‌دهد و رودخانه فصلی جمالی، محور بخشی از این الگوی خطی است. در این میان تنها یک اثر یعنی کاروانسرای چهل‌تخم در خارج از این محور خطی قرار دارد (نقشه ۱۷). می‌توان وجود این کاروانسرا را در خارج از الگوی خطی فوق، با وجود دور راه ارتباطی در دشت نرماشیر مرتبط دانست. چراکه با استناد به گزارش ادریسی از راه‌های کرمان به سیستان (رک. ادریسی، بی‌تا: ۴۴۳)، احتمالاً یک راه از تپه کارتن، محوطه جلال‌آباد، قلعه جمالی و شهر قدیم نرماشیر می‌گذشته و راه دیگر، از محل کاروانسرای چهل‌تخم در حدود ۱۰ کیلومتری شمال راه قبلی عبور می‌کرده است.

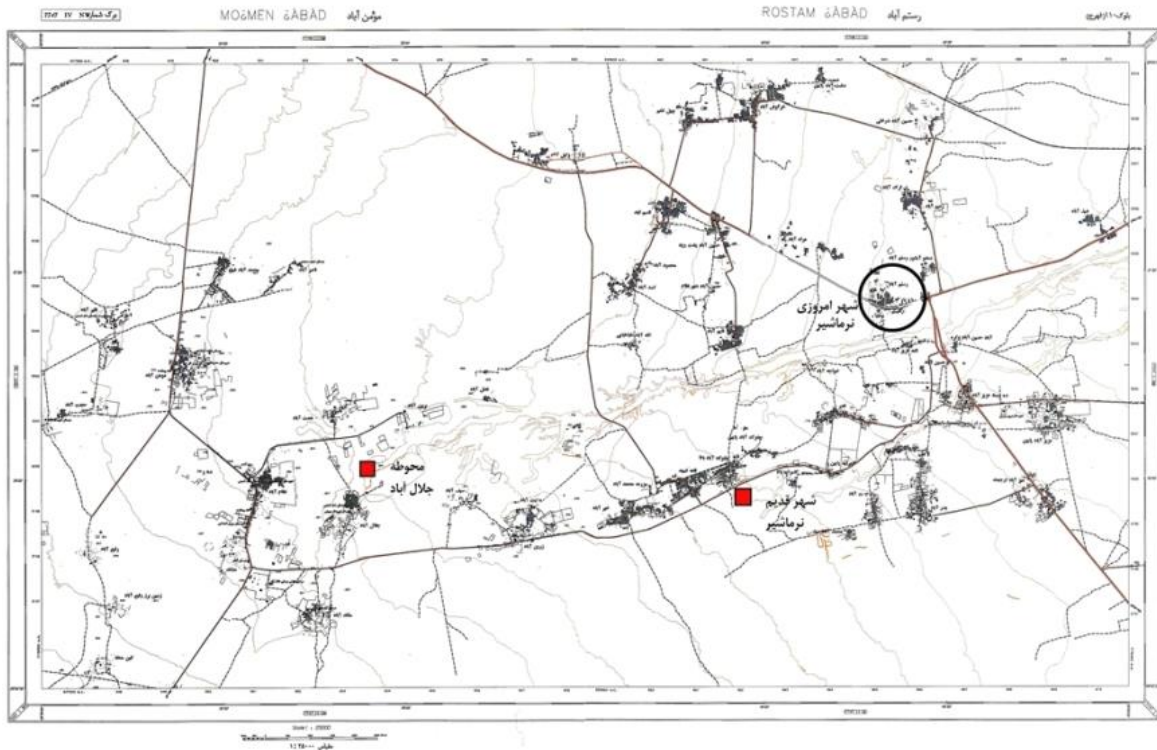
اگرچه رونق شهر قدیم نرماشیر از ابتدای صفوی تا یورش افغانه کاهش یافت، اما مواد فرهنگی هرچند اندک از این دوران، وجود حیات را در آن تأیید می‌کند. در دوران صفوی تا قاجار علاوه بر شهر قدیم نرماشیر، تعدادی برج از جمله برج‌های عنایت‌آباد، ضیاء‌آباد و حجت‌آباد در دشت نرماشیر بنا شد که احتمالاً متعلق به قلاع اربابی یا روستاهایی در پیرامون هر برج بوده‌اند. همچنین برجی همسان با برج‌های مذکور در قلعه رفیع‌آباد بنا شد و برخی فضاها در این قلعه بازسازی شد. در اواخر دوره زند و اوایل قاجار، بنای اربابی قلعه شهید در نزدیکی شهر قدیم نرماشیر ساخته شد و سردر ورودی آن با دو برج خشتی مشابه سایر برج‌های نرماشیر تکمیل

ستون‌هایی از خشت و سنگ در مسیرهای کاروان‌رو بم، نرماشیر و جیرفت بنا شد (عباسی و امیری، ۱۳۹۰: ۳۰۳). می‌توان چنین فرض کرد که برج‌های خشتی برجای مانده از دوران صفوی تا قاجار در منظر فرهنگی نرماشیر، پس از تخریب برج‌های دوره سلجوقی در محل این برج‌ها ساخته شده یا حاصل بازسازی برج‌های سلجوقی هستند.

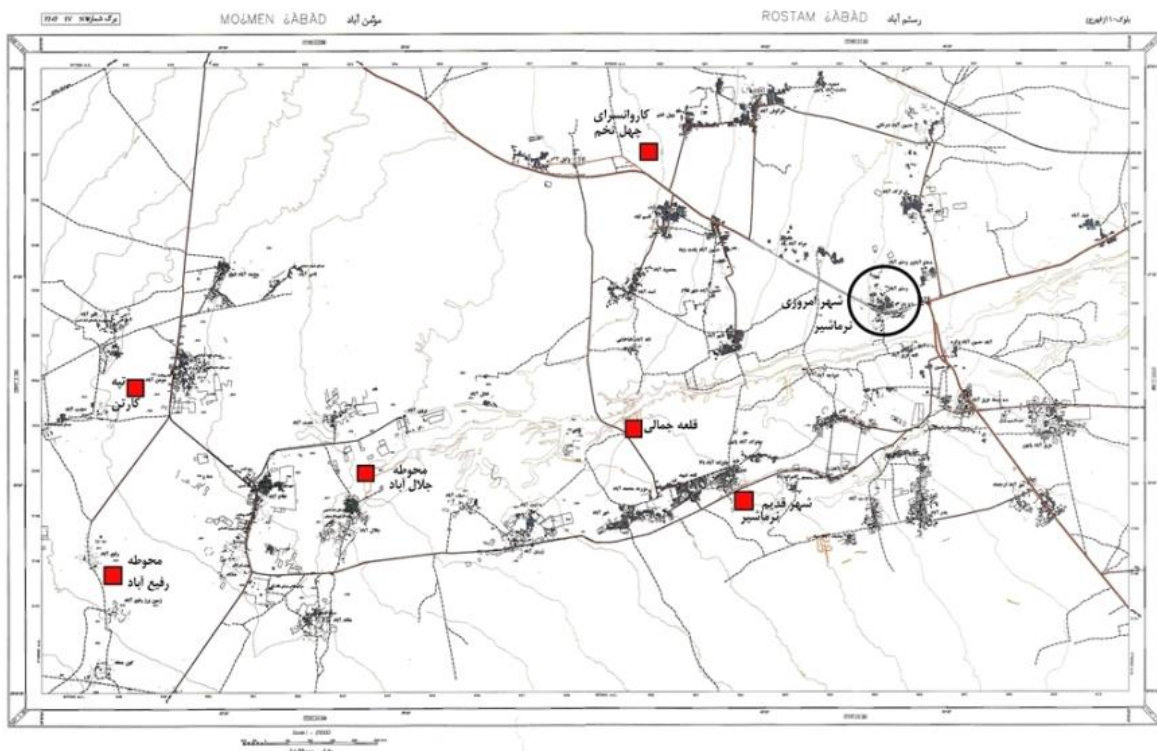
ضیاءآباد، عنایت‌آباد، دو برج سردر ورودی قلعه- شهید، برج قلعه رفیع‌آباد و برج حجت‌آباد از این دسته‌اند. همه این برج‌ها از ویژگی‌های ظاهری یکسانی برخوردارند، چنان‌که نمای این برج‌ها با چیدمان خاص خشت‌ها به صورت نقوش هندسی شامل لوزی، صلیب، قطاربندی افقی، خطوط مؤزب و فلش‌مانند و کاملاً همسان تزیین شده است. نکته قابل توجه این‌که، در اواسط سده پنجم هجری به دستور ملک قاورد سلجوقی، برج‌ها، مناره‌های بلند و

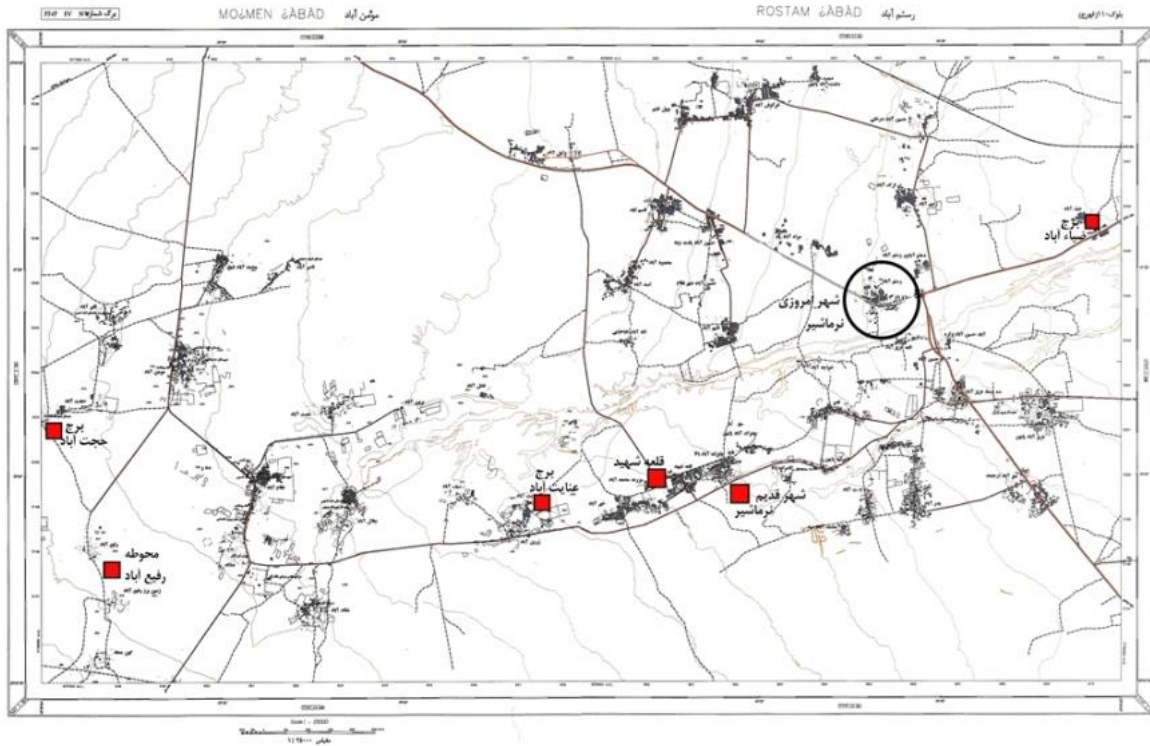
نقشه ۱۵. پراکندگی آثار دوران ساسانی و صدراسلام در دشت نرماشیر

نقشه ۱۶. پراکندگی آثار صدراسلام تا سده‌های میانی در دشت نرماشیر

نقشه ۱۷. پراکندگی آثار سده‌های میانی تا صفوی در دشت نرماشیر

نقشه ۱۸. پراکندگی آثار صفوی تا قاجار در دشت نرماشیر

جدول ۱. آثار شاخص دوران اسلامی در دشت نرماشیر

نام اثر	موقعیت	عناصر شاخص	تاریخ گذاری
محوطه چغوک آباد (شهر قدیم نرماشیر)	جنوب روستای شهیدچمن، دهستان عزیزآباد، بخش مرکزی نرماشیر طول شرقی از $18^{\circ} 40' 58''$ تا $58^{\circ} 08'$ عرض شمالی از $32^{\circ} 54' 11''$ تا $28^{\circ} 11''$ $55^{\circ} 28'$	شاه نشین، ساختارهای معماری بخش شارسران، باروی جنوبی شهر، دروازه شرقی، زیارتگاه ملاسراج الدین، گورستان، برج کامرانیه.	دوران ساسانی تا صفوی
محوطه جلال آباد	شمال شرقی روستای جلال آباد، دهستان مؤمن آباد، بخش روداب نرماشیر - طول شرقی از $31^{\circ} 34' 58''$ تا $34^{\circ} 34'$ عرض شمالی از $55^{\circ} 54' 28''$ تا $28^{\circ} 06'$ $55^{\circ} 28'$	ارگ جلال آباد، ساختارهای معماری اطراف ارگ، قلعه دختر، چهاردران، زیارتگاه حاج خلیفه، گورستان.	اواخر ساسانی تا دوره صفوی
محوطه قلعه جمالی	شمال بهشت زهرای قلعه شهید، دهستان عزیزآباد، بخش مرکزی نرماشیر - طول شرقی $3^{\circ} 38' 58''$ و عرض شمالی $45^{\circ} 55' 28''$	قلعه جمالی، برج دیده بانی کنار ورودی قلعه، حاکم نشین قلعه، ساختارهای معماری اطراف قلعه	سده های میانی تا صفوی

قلعه رفیع-آباد	جنوب روستای رفیع‌آباد دهستان روداب شرقی نظام شهر نرماشیر طول شرقی " ۵۵ ° ۳۰ و عرض شمالی " ۵۳ ° ۲۸	پنج حیاط عمومی و خصوصی، برج دیده-بانی با تزیینات هندسی.	سده پنجم هجری تا دوره قاجار
محوطه پیرماشا	روستای فضل‌آباد، دهستان پشت‌رود از بخش مرکزی نرماشیر طول شرقی از " ۲۱ ° ۵۸ تا " ۳۴ ° ۵۸ عرض شمالی از " ۵۱ ° ۲۸ تا " ۴۸ ° ۲۸	موقعیت ویژه روی تپه جزیره‌مانند در وسط رودخانه و دیواره‌های عمودی و غیرقابل نفوذ تپه	ساسانی و صدراسلام
تپه کارتن	غرب روستای مؤمن‌آباد نظام‌شهر از بخش روداب نرماشیر طول شرقی " ۲۸ ° ۳۱ و عرض شمالی " ۰۹ ° ۵۶	وجود قطعات فراوان سفال قالبی و قالب سفال	سلجوقی و ایلخانی
قلعه شهید	روستای قلعه شهید، دهستان عزیزآباد، بخش مرکزی نرماشیر طول شرقی " ۳۲ ° ۳۸ و عرض شمالی " ۵۳ ° ۲۸	تزیینات هندسی خشتی در نمای برج-های ورودی، پلان چهاربخشی با دالان محوری، شاه‌نشین، محل نجارها، محل آهنگران و اصطبل.	اواخر زند و اوایل قاجار
کاروانسرای چهل‌تخم	روستای چهل‌تخم، دهستان پشت‌رود، بخش مرکزی نرماشیر طول شرقی " ۳۲ ° ۳۸ و عرض شمالی " ۰۱ ° ۵۹	وجود دو حیاط بیرونی و درونی	سده‌های میانی اسلامی
برج ضیاء‌آباد	روستای ضیاء‌آباد، دهستان عزیزآباد، بخش مرکزی نرماشیر طول شرقی " ۳۷ ° ۴۴ و عرض شمالی " ۰۱ ° ۵۸	تزیینات هندسی خشتی در نمای خارجی	صفوی تا قاجار
برج عنایت-آباد	روستای عنایت‌آباد، دهستان روداب-شرقی، بخش روداب نرماشیر طول شرقی " ۵۱ ° ۳۶ و عرض شمالی " ۴۲ ° ۵۴	تزیینات هندسی خشتی در نمای خارجی	صفوی تا قاجار
برج حجت-آباد	روستای حجت‌آباد، دهستان مؤمن‌آباد، بخش روداب نرماشیر طول شرقی " ۱۰ ° ۳۰ و عرض شمالی " ۳۳ ° ۲۸	تزیینات هندسی خشتی در نمای خارجی	صفوی تا قاجار

۱۹ نتیجه‌گیری

آثار دشت نرماشیر و همچنین مقایسه، مطالعه و گاهنگاری مواد فرهنگی این دو محوطه نشان داد که در فاصله سده‌های نخست تا میانی اسلامی این دو مرکز سکونت، به عنوان سکونت‌گاه‌های کانونی منظر فرهنگی نرماشیر مطرح بوده و گسترش یافته-

در بررسی منظر فرهنگی نرماشیر، دو مرکز سکونت شهری یا روستایی با نام‌های محوطه شهر قدیم نرماشیر (محوطه چغوک‌آباد) و محوطه جلال‌آباد شناسایی و مطالعه شد. مطالعه نقشه پراکندگی

حفظ امنیت در این دشت بنا شده بودند. برج‌های ضیاءآباد، عنایت‌آباد و حجت‌آباد از جمله برج‌های برجای مانده در این دشت هستند.

مطالعه آثار منظر فرهنگی - تاریخی نرماشیر نشان داد که اغلب این آثار در یک الگوی خطی با محوریت شرقی - غربی شکل گرفته‌اند. شکل‌گیری این الگو و محور شرقی - غربی احتمالاً به دلیل مسیر راه ارتباطی اصلی کرمان به سیستان و همچنین ویژگی‌های جغرافیایی و اقلیمی دشت نرماشیر است. از سوی دیگر، شیوه ساخت‌وساز و نوع مصالح در شاه‌نشین شهر قدیم نرماشیر، قلعه شمس، قلعه دختر جلال‌آباد و قلعه جلال‌آباد وجود برخی تشابهات را نشان می‌دهد. در هر چهار بنا، خشت‌هایی به ابعاد $38 \times 38 \times 10$ سانتی‌متر در ساختارهای اصلی به کار رفته‌است. همچنین شیوه ساخت تیرکش‌ها و روزنه‌های دیده‌بانی فلش‌مانند در چهار بنا همسان است. شیوه ساخت طاقچه‌ها با طاق هشتی‌شکل نیز در بناهای شهر قدیم نرماشیر و قلعه جمالی مشابهت دارد. افزون بر اینها، گزینش مکان ساخت بنا نیز نشانگر تدابیری مشابه است. چنان‌که محوطه پیرماشا، قلعه جلال‌آباد و قلعه جمالی بر فراز تپه‌های رسوبی طبیعی ساخته شده‌اند که جریان‌های آبرفتی سبب ایجاد دیواره‌های غیرقابل نفوذ در پیرامون تپه شده و این موضوع، تأمین‌کننده امنیت این استقرارها بوده‌است.

اند. همچنین قلعه رفیع‌آباد و قلعه شهید به عنوان مراکز مسکونی اربابی یا مراکز درجه دو یا سکونتگاه‌های اقماری موجودیت داشته‌اند. قلعه رفیع‌آباد در بازه زمانی سده پنجم هجری تا دوره قاجار، به تناوب مورد استفاده بوده و به نظر می‌رسد در سده‌های میانی اسلامی به عنوان سکونتگاه اقماری با شهر قدیم نرماشیر و محوطه جلال‌آباد در ارتباط بوده‌است. قلعه شهید نیز مرکز زندگی اربابی از اواخر دوران زند و اوایل قاجار است که به منظور بهره‌برداری از زمین‌های کشاورزی و تولیدات باغی در دشت آبرفتی نرماشیر شکل گرفته‌است.

محوطه پیرماشا و قلعه جمالی از دیگر آثار برجای مانده از دوران اسلامی در دشت نرماشیر هستند که به عنوان مراکز نظامی و دفاعی مورد توجه بوده‌اند و برای تأمین امنیت سکونتگاه‌های کانونی دشت نرماشیر ایفای نقش می‌کرده‌اند. بنا یا کاروانسرای چهل‌تخم احتمالاً یکی از مراکز کاروانی برجای مانده در دشت نرماشیر است که در مسیر ارتباطی مرکز فلات ایران - کرمان - بم به سیستان و سواحل عمان و هندوستان شکل گرفته بود.

تپه کارتن در بخش‌های غربی منظر فرهنگی نرماشیر با استناد به قطعات سفال قالبی و قالب‌ها، احتمالاً در سده‌های میانی به عنوان مرکزی صنعتی مورد توجه بود. همچنین برج‌های زیادی در این منظر فرهنگی بنا شده بود که از الگو و سبک واحدی در ساخت و تزیین برخوردار بوده و احتمالاً همگی در یک بازه زمانی نزدیک به هم و به منظور دیده‌بانی و

فهرست منابع:

الف) فارسی

- ابن اثیر. عزالدین علی. (۱۳۵۱)، *تاریخ کامل*، جلد پانزدهم، ترجمه علی هاشمی حائری، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.
- ادوارد بیت. چارلز. (۱۳۶۵)، *خراسان و سیستان؛ سفرنامه کنل بیت به ایران و افغانستان*، ترجمه قدرت‌الله روشنی زعفرانلو و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.
- اسعدپور بهزادی. زهرا. (۱۳۸۱)، *مروارید دریای کهن: جغرافیای تاریخی مناطق بم و نرماشیر*، تهران: انتشارات امیررضا.
- اعتمادالسلطنه. محمدحسن بن علی. (۱۳۶۷)، *مرآت البلدان*، جلد اول، به تحقیق هاشم محدث و عبدالحسین نوایی، تهران: دانشگاه تهران.
- افضل الدین کرمانی. ابوحامد احمد بن حامد. (۱۳۵۶)، *عقد العلی للموقف الاعلی*، تصحیح علیمحمد عامری نایینی، تهران: انتشارات روزبهان.
- امیرحاجلو. سعید. (۱۳۹۳) الف، *گزارش گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم شهر قدیم نرماشیر (محوطه چغوک‌آباد) استان کرمان*، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان (منتشر نشده).
- امیرحاجلو. سعید. (۱۳۹۳) ب، *پرونده ثبتی برج ضیاء آباد نرماشیر کرمان*، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان (منتشر نشده).
- بنی‌اسدی. علیرضا. (۱۳۹۰)، *ویژگی‌های استان کرمان از دیدگاه تقسیمات کشوری و جمعیتی*، دفتر آمار و اطلاعات معاونت برنامه ریزی استانداری کرمان.
- بیهقی. ابوالفضل محمد بن حسین. (۱۳۸۹)، *تاریخ بیهقی*، چاپ دوم، تصحیح دکتر علی اکبر فیاض، تهران: نشر علم.
- خبیصی. محمد ابراهیم. (۱۳۴۳)، *سلجوقیان و غز در کرمان*، تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، تهران: انتشارات طهوری.
- زارع. شهرام. (۱۳۸۷)، *گزارش فصل دوم بررسی باستان‌شناختی شهرستان بم*، جلد اول و دوم، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان (منتشر نشده).
- شوشی‌زاده. سمیه. (۱۳۸۴)، *پرونده ثبتی قلعه شهید نرماشیر*، آرشیو اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کرمان (منتشر نشده).
- شیروانی. زین‌العابدین. (۱۳۸۹)، *بستان السیاحه یا سیاحت‌نامه*، تصحیح منیژه محمودی، تهران: انتشارات حقیقت.
- عباسی. جواد و لیلا امیری. (۱۳۹۰)، «تجارت کرمان از سده ششم تا هشتم هجری با تأکید بر جایگاه جیرفت»، *مجله مطالعات ایرانی*، دانشگاه باهنر کرمان، سال دهم، شماره ۱۹، صص: ۳۰۱-۳۲۰.
- فشارکی. پریدخت. (۱۳۵۷)، «پراکندگی جغرافیایی محصولات کشاورزی در واحه‌های بم و نرماشیر (آبادیهای حوضه آبگیرلوت جنوبی)»، *پژوهش‌های جغرافیایی*، شماره ۱۶، صص: ۱-۱۸.
- قدامه‌بن جعفر کاتب بغدادی. (۱۳۷۰)، *الخراج*، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: نشر البرز.

مستوفی. حمدالله. (۱۳۸۱)، *نزه القلوب*، به تحقیق محمد دبیرسیاقی، قزوین: حدیث امروز.

مقدسی. ابو عبدالله محمد بن احمد. (۱۳۸۵)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ترجمه دکتر علینقی منزوی، چاپ دوم، تهران: انتشارات کومش.

یعقوبی. احمد بن ابی یعقوب. (۱۳۸۱)، *البلدان*، چاپ چهارم، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

حموی. یاقوت. (۱۹۹۰)، *معجم البلدان*، جلد پنجم، بیروت: دار الکتب العلمیه.

عبدالمومن البغدادی. ابن عبدالحق. (بی تا)، *مرصد الاطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع*، تحقیق علی محمد بجاوی، جلد ۳، بیروت: دارالجلیل.

لسترنج. گای. (۱۳۸۳)، *جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی*، ترجمه محمود عرفان، چاپ ششم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مستوفی. احمد. (۱۳۴۸)، «نرماشیر»، پژوهش‌های جغرافیایی، شماره اول، صص: ۹۵-۹۰.

مستوفی. حمدالله. (۱۳۶۴)، *تاریخ گزیده*، جلد اول، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.

ب) غیرفارسی

ابن خردادبه. عبیدالله بن عبدالله. (بی تا)، *المسالك و الممالک*، لبنان، بیروت: دار الصادر.

ادریسی. محمد بن محمد. (بی تا)، *نزه المشتاق فی اختراق الآفاق*، جلد ۱، بیروت: عالم الکتب.